

**HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE AFYONKARAHİSAR ŞEHİRİ
(XVIII. YÜZYIL)**

Halime YİĞİT

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ

Uşak

Ağustos, 2019

**HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE AFYONKARAHİSAR ŞEHİRİ
(XVIII. YÜZYIL)**

Halime YİĞİT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ağustos, 2019

ÖZET

HURÛFÂT DEFTERLERİNE GÖRE AFYONKARAHİSAR ŞEHİRİ

(XVIII. YÜZYIL)

Halime YİĞİT

Tarih Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2019

Danışman: Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ

Şehir tarihi araştırmaları her geçen gün biraz daha artmakta, yeni tespitler ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada XIII. yüzyılda Afyonkarahisar şehrinin, mahalleleri ve sosyal yapıları inceleme konusu olmuştur. Çalışma önsöz ve beş bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Karahisar-ı Sahip Kazasına ait Hurufat Defterleri kaynak olarak kullanılmıştır.

Hurufat Defterleri baz alınarak yapılan bu çalışmada, XVIII. yüzyıl Afyonkarahisar'ının; vakıfları, vakıf görevlileri, mahalleleri, cami, mescit, medrese, mektep, tekke, zâviye, hamam, çeşme, çarşı ve pazarları tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen bu yapıların görevlileri, nasıl, ne zaman ve ne kadar ücretle atandıkları tespit edilmiştir. Karahisar-ı Sahip Kazasını ihtiva eden 21 adet Hurufat Defteri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hurûfat Defteri, Afyonkarahisar, Vakıf, Cami, Mescit, Medrese, Zâviye.*

ABSTRACT

THE CITY OF AFYONKARAHİSAR ACCORDING TO HURUFAT BOOKS
(18th CENTURY)

Halime YİĞİT

Department Of History

Social Sciences Institutes Uşak University, August 2019

Advisor: Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ

The researches on the history of the city are increasing day by day and new findings are emerging. In this study; the city of Afyonkarahisar, its neighborhoods and social structures investigated in the 18th century. The study consists of the preface and five chapters. In this study, Hurufat Books which are belonging to the Karahisar-ı Sahip district found in the Archives of the Foundations Directorate were used just resource.

In this working, based on the Hurufat Books of the 18th century in Afyonkarahisar's foundations, foundation officers, neighborhoods, mosques, masjids, madrasas, schools, lodges, baths, fountains, bazaars and markets have been determined. Also, it was determined that the officers of these structures, how, when and how much salary did they get from that job. 21 Hurufat Books investigated which include the information about Karahisar-ı Sahip District.

Keywords: *Hurûfat Book, Afyonkarahisar, Foundation, Mosque, Masjid, Madrasah, Lodges.*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Enstitümüz Tarih Ana Bilim/Ana Sanat Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi 164006011 no'lu öğrencisi Halime YİĞİT'in "Hurufat Defterlerine Göre Afyonkarahisar Şehri (XVIII. Yüzyıl)" adlı tezi 28/08/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı ve Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ	
Üye	: Prof. Dr. Saim SAVAŞ	
Üye	: Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN	

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti’nde vakıfların, günlük tayin ve terfi işlemlerinin kaydedildiği defterler Hûrufât defterleridir. Harf sırasına göre tutulan bu defterlerde kaza vakıfları, kazaya bağlı nahiye ve köylerin vakıfları belirli bir düzen içerisinde kaydedilmiştir. *Rûzmançe Defterleri* de denilen Hûrufât Defterleri¹ incelendiğinde Osmanlı Devleti’nin herhangi bir yerinde bulunan kaza, nahiye ve köylerin vakıflarına yapılan atama ve görevlendirmelerin bürokratik kurallara göre merkezden yapıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş, bir çok milleti bir arada yaşatmış bir devlettir. Sahip olduğu topraklar üzerinde asırlar boyunca varlığını sürdürebilmesi sadece askeri başarılarla değil bunun yanında izlemiş olduğu hoşgörü ve adalet siyasetiyle birlikte vakıf müesseselerinin varlığıyla sağlanmıştır. Kente ve kentleşmeye büyük önem veren Osmanlı Devleti halkının huzuru ve refahı için gerekli olan her şeyi en ince ayrıntısına kadar planlamıştır. Vakıf sistemi de bunlardan biridir.

Çalışmanın esas kaynağını oluşturan Hûrufât Defterleri de bize Osmanlı vakıf müesseselerinin işleyişi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bu defterler sayesinde kaza, köy ve nahiyelerde yer alan vakıflar, vakıfların kurucuları, görevlileriyle birlikte maaşları ve zamanla meydana gelen değişimler takip edilebilir. Osmanlı Vakıfları’nın her türlü görev ve görevlisinin kaydedildiği bu defterler atık ve cedîd olarak iki seriden oluşmaktadır. Atık kayıtlar, M. 1675-1691 (H. 1086-1103), Cedîd kayıtlar da M. 1690-1840 (H. 1102.1258) tarihleri kapsamaktadır. Bu defterlerden, yerleşimin idari yapısı, vâkıfları, eski ve yeni görevlilerin adları, vazife cihetleri, ücretleri, görev değişimleri, arz yetkisine sahip idarecisi, kayıt tarihi gibi bilgilere ulaşılabilir. Aynı zamanda esnaf teşkilatı, şehir ve şehir mahkemesi konularında da defterlerde çok fazla bilgi bulunmaktadır.

Şehir tarihi araştırmalarının son zamanlarda artması bizi böyle bir araştırma yapmaya yöneltti. Bu düşünce ile Afyonkarahisar’ı araştırma konusu olarak belirledik. *Hûrufât Defterleri* ışığında H. 1102 – M. 1690 / H. 1241 – M. 1825

¹ Hurufat Defterleri ile ilgili çalışmalar için bkz: M. Murat ÖNTUĞ, “Hurufat Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Kurumları (1702-1824)” *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, S:3, (Afyon 1999), ss.149-171. M. Murat Öntuğ, M. Saraç , “ Nevşehir Kazasının Eğitim, Dini ve Sosyal Yapıları (1700-1800)”, *I. Uluslararası Nevşehir Sempozyumu 16-19 Kasım 2011*, Ed: Adem Öger, Nevşehir Üniversitesi Yayınları 2, C: IV, (Nevşehir 2012), s. 423-450.

tarihleri arasındaki kayıtları gözden geçirdik. 554 numaralı defterden başlayarak 1216 numaralı deftere kadar 21 defter ve 98 varakta Karahisar-ı Sahib'e ait kayıtlara rastladık ve bu kayıtları inceledik.

İncelediğimiz 21 defter, 98 varakta, XVIII. yüzyıl Afyonkarahisar'ında bulunan 31 mahalle, 48 adet cami ve mescit, 13 adet medrese, mekteb, muallimhane, 17 adet tekke ve zaviye, 14 çeşme, 13 çeşit çarşı, pazar ve esnaf grubu tespit edilmiştir. Çalışmamız, giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. I.Bölümde: Afyonkarahisar'ın coğrafi konumu ve mahalleleri; II.Bölümde: Afyonkarahisar'da bulunan camiler, mescitler ve bu kurumlarda çalışan meslek grupları; III.Bölümde: Mektep, medrese, tekke ve zaviyeler; IV.Bölümde: Mhakeme, hamam ve çeşmeler; V.Bölümde: Vakıflar ve vakıf görevlileri incelenmiştir. Sonuç bölümünde de çalışmanın değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde önemli teşvik ve destekleriyle beni motive eden, çalışma süresince bilgi ve tecrübeleriyle her türlü yardımı yapan değerli hocam Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ'a hürmet ve teşekkürlerimi sunarım.

Halime YİĞİT

Uşak, 2019

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Halime Yiğit

Doğum Yeri ve Tarihi : Emirdağ / 03.08.1990

Eğitim Bilgileri

Lisans Öğrenimi : Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü (2010-2014)

Lise Öğrenimi : Emirdağ Lisesi (2005-2009)

Yabancı Dil : İngilizce

İletişim Bilgileri

E-posta : halimeyigitt@outlook.com

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
- a.g.m.** : Adı geçen makale
- a.g.t.** : Adı geçen tez
- bkz.** : Bakınız
- b.s.y.** : Basım yeri yok
- b.s.t.** : Basım tarihi yok
- C.** : Cilt
- Çev.** : Çeviren
- DİA.** : Diyanet İslam Ansiklopedisi
- Ed.** : Editör
- H.** : Hicri
- Haz.** : Hazırlayan
- M.** : Miladi
- AÜEHFD** : Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi
- no.** : Numara
- s.** : Sayfa
- S.** : Sayı
- TTK.** : Türk Tarih Kurumu
- vr.** : Varak
- VAD.** : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Defteri
- ISSN** : Uluslararası Standart Süreli Yayın Numarası
- OTAM** : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZGEÇMİŞ	viii
KISALTMALAR	ix
İÇİNDEKİLER	x
GİRİŞ	1
AFYONKARAHİSAR’IN İDARİ YAPISI	1
I.BÖLÜM:	4
AFYONKARAHİSAR’IN COĞRAFİ KONUMU VE MAHALLELERİ	4
1.1. AFYONKARAHİSAR’IN COĞRAFİ KONUMU	4
1.2. XVIII. YÜZYIL AFYONKARAHİSAR MAHALLELERİ	5
1.2.1 Akmescit Mahallesi	6
1.2.2. Arab (Arab Mescid) Mahallesi.....	6
1.2.3. Ardıç Mahallesi (Kuyulu Mahallesi).....	7
1.2.4. Bedrik / İbik Mahallesi.....	7
1.2.5. Burmalı Mahallesi.....	7
1.2.6. Cami-İ Kebir Mahallesi.....	8
1.2.7. Çavuşbaş Mahallesi (Otpazarı Mahallesi)	8
1.2.8. Çavuşoğlu Mahallesi.....	9
1.2.9. Doğancı / Toğancı Mahallesi.....	9
1.2.10. Efecik Mahallesi (Baş Çeşme Mahallesi).....	9
1.2.11. Egeste Mahallesi	10
1.2.12. Fakih Paşa Mahallesi	10
1.2.13. Hacı Evtal Mahallesi.....	10
1.2.14. Hacı Çelebi Mahallesi	11
1.2.15. Hacı Mahmut Mahallesi.....	11
1.2.16. Hacı Yahya Mahallesi	12

1.2.17. İmaret Mahallesi (Gedik Ahmet Paşa).....	12
1.2.18. Kahil Mahallesi	12
1.2.19. Karakâtip Mahallesi	13
1.2.20. Karaman Mahallesi (Karamanlı Mahallesi)	13
1.2.21. Kasım Paşa Mahallesi.....	14
1.2.22. Kayalı Mahallesi	14
1.2.23. Kubbeli Mahallesi.....	15
1.2.24. Molla Bahşi Mahallesi.....	15
1.2.25. Sinan Halife Mahallesi	16
1.2.26. Sinan Paşa Mahallesi	16
1.2.27. Sofular Mahallesi (Dâî Recep Mahallesi).....	16
1.2.28. Tâc-Ahmet Mahallesi	17
1.2.29. Yukarı Pazar Mahallesi.....	17
1.2.30. Zaviye Mahallesi (Zaviye Sultan).....	18
II. BÖLÜM	19
KARAHİSAR-I SAHİB'DE BULUNAN CAMİ VE MESCİTLER.....	19
2.1. CAMİLER VE MESCİDLER	19
2.1.1. Abdi Çavuş Camii (Cami-i Cedid / Yeni Cami / Hacı Bakı Oğulları Külliyesi)	19
2.1.2. Abdi Kadı Mescidi (Küçük İmamoğlu/ Dâî Recep).....	19
2.1.3. Abdullah Efendi Mescidi	20
2.1.4. Abdürrahim Mısrî – Kasım Paşa Camii.....	20
2.1.5. Ahmed Ağa Mescidi (Dört Direkli Cami)	21
2.1.6. Akça Cami.....	21
2.1.7. Akmescit.....	21
2.1.8. Arab Mescidi / Arab Dede Camii (Muslihüddin Mısrî Camii).....	22
2.1.9. Arasta Mescidi (Germiyanlar Cami)	23
2.1.10. At Bazarı Camii (Umur Bey Camii).....	23
2.1.11. Baba Yusuf Mescidi.....	24
2.1.12. Bedrik Mahallesi Mescidi (İbik / Akosmanoğlu).....	24
2.1.13. Burmalı Cami.....	25
2.1.14. Cami-i Kebir (Ulu Cami / Hoca Bey Camii).....	25
2.1.15. Çavuşbaş Camii.....	26

2.1.16. Çavuşoğlu Mescidi / Kâbe Mescidi.....	26
2.1.17. Dârü'l-Kurrâ (Kurrâ) Camii.....	27
2.1.18. Demiroğlu / Timuroğlu Mescidi.....	27
2.1.19. Doğancı Mahallesi Mescidi (Kırklar Makamı).....	28
2.1.20. Efecik Mahallesi Mescidi.....	28
2.1.21. Fakih Paşa Camii (Cürcani, İshak Fakih, Mahkeme).....	29
2.1.22. Gedik Ahmed Paşa Camii / İmaret Camii	29
2.1.23. Hacı Evtal Mahallesi Mescidi (Kabaklı Mescidi)	30
2.1.24. Hacı Çelebi Mescidi / Hacı Abdi Çelebi Mescidi	30
2.1.25. Hacı Hamza Mescidi.....	30
2.1.26. Hacı İsmail Mescidi	31
2.1.27. Hacı Mahmud Mahallesi Mescidi	31
2.1.28. Hacı Mustafa Mescidi.....	31
2.1.29. Hacı Nasuh Mescidi.....	32
2.1.30. Hacı Yahya Mescidi / Hacı Feyzullah Camii	32
2.1.31. Hasan Dedeoğlu Mescidi (Mescid-İ Cedid).....	33
2.1.32. Kahil Mahallesi Mescidi	33
2.1.33. Karakâtip Mescidi.....	34
2.1.34. Karaman Mahallesi Mescidi	34
2.1.35. Kayalı Mahallesi Mescidi.....	34
2.2.36. Kubbeli Mescit.....	34
2.2.37. Kuyulu Mescidi (Ardıç Mahallesi Mescidi)	35
2.1.38. Keçe Pazarı Camii (İmad Dede, Güdük Minare, Öksüzce).....	36
2.1.39. Molla Bahşi Mescidi (Mollazâde Mescidi).....	37
2.1.40. Ot Bazarı Camii (Felezâde Süleyman Çavuş Camii / Hacı İsmail Mescidi)	37
2.1.41. Sebil Mescidi.....	38
2.1.42. Sinan Halife Mescidi (Esen Bey Mescidi).....	39
2.1.43. Sinan Paşa Camii	39
2.1.44. Şeyh Baba Yusuf Mescidi.....	39
2.1.45. Tâc-Ahmet Mescidi (Tahtalı).....	40
2.1.46. Yeni Mescit.....	40
2.1.47. Yukarı Pazar Mescidi	41
2.1.48. Zülâli Efendi Mescidi	41

2.2. CAMİ VE MESCİTLERDE ÇALIŞAN GÖREVLİLER	43
2.2.1. Cüz-Hân	43
2.2.2. Damcı (Tamcı)/ Loğkeş.....	44
2.2.3. Devir-Hân	44
2.2.4. Du'âgû	45
2.2.5. Ferrâş	45
2.2.6. Hatîp (Nasih)	46
2.2.7. İmam	46
2.2.8. Kandilci (Çerağdar)	47
2.2.9. Kayyum	47
2.2.10. Muarrif	48
2.2.11. Muhammediye-Hân.....	48
2.2.12. Mü'ezzin.....	49
2.2.13. Noktacı	49
2.2.14. Salâ-Hân	50
2.2.15. Ser-Mahfil	50
2.2.16. Şeyh	50
2.2.17. Tekkenişin (Tekyenişin)	51
2.2.18. Temcid-Hân.....	51
2.2.19. Va'iz	51
2.2.20. Yasin-Hân	52
2.2.21. Zaviyedâr.....	52
III. BÖLÜM.....	53
EĞİTİM KURUMLARI.....	53
3.1. MEKTEB, MEDRESE VE DARÜ'L-KURRALAR.....	53
3.1.1. Abdullah Efendi Muallimhânesi.....	53
3.1.2. Abdurrahim Efendi Muallimhânesi	53
3.1.3. Alaca Medrese (Umur Bey Medresesi).....	53
3.1.4. Caca Bey Medresesi	54
3.1.5. Dârü'l-kurra Muallimhânesi.....	54
3.1.6. Fazlullah Paşa Medresesi.....	54
3.1.7. Hacı Abdi Muallimhanesi (Mektebi).....	55
3.1.8. Hacı Bayram Mektebi (Muallimhanesi)	55

3.1.9. Hacı Mehmet Ağa Muallimhânesi	56
3.1.10. Hacı Mustafa Mektebi (Tuzcu Hacı Mustafa Mektebi).....	56
3.1.11. Muhyiddin Mektebi (Muhyiddin Arabî Mektebi)	57
3.1.12. Musa Paşa Muallimhânesi.....	57
3.1.13. Kasım Paşa Mektebi.....	58
3.1.14. Süleyman Çavuş Muallimhânesi (Felezâde Mektebi).....	58
3.2. TEKKE, ZÂVİYE VE TÜRBELER	58
3.2.1. Ahî İsmail Zaviyesi.....	60
3.2.2. Âhî Selçuk Zaviyesi	60
3.2.3. Ahî Ulu Bey Zâviyesi (Ulu Bey Zaviyesi).....	60
3.2.4. Celaleddin Rûmî Zaviyesi (Mevlevîhâne / Mevlevî Tekkesi)	61
3.2.5. Cenkçi Sultan Tekyesi / Cenkci Zâviyesi	61
3.2.6. Civan Baba Tekyesi.....	61
3.2.7. Çerçi Turgud (Turud) Zâviyesi	62
3.2.8. Devrani Tekyesi.....	62
3.2.9. Emre Sultan Zaviyesi	62
3.2.10. Hayran Baba Tekyesi.....	62
3.2.11. İshak Sultan Zaviyesi (Ebu İshak Sultan Tekkesi / Âhî İshak Tekkesi)	63
3.2.12. Kemaleddin Zaviyesi	63
3.2.13. Keskin Zaviyesi.....	63
3.2.14. Şeyh Abdürrahim Mısrî Türbesi (Karahisarî).....	64
3.2.15. Şeyh Ali Zaviyesi.....	64
3.2.16. Yârenler Sultan Zâviyesi (Yârenler Zaviyesi).....	64
3.3. EĞİTİM GÖREVLİLERİ	65
3.3.1. Halife	65
3.3.1. Müderris.....	66
3.3.2. Muallim-i Sıbyan.....	66
IV. BÖLÜM	67
MAHKEME VE SOSYAL HİZMET YAPILARI	67
4.1. MAHKEME	67
4.1.1. Mahkeme Görevlileri	68
4.1.1.1. Kâtip	68
4.1.1.2. Muhzır-Başı.....	68

4.1.1.3. Nâib	69
4.2. HAMAMLAR VE ÇEŞMELER	69
4.2.1. Hamamlar	70
4.2.1.1. Çifte Hamam (Muharrem Efendi Hamamı / Yeni Hamam).....	70
4.2.2. Çeşmeler	71
4.2.2.1. Abdi Kadı Çeşmesi.....	71
4.2.2.2. Burmalı Mahallesi Çeşmesi	72
4.2.2.3. Büyük Çeşme	72
4.2.2.4. Cırcır Çeşme.....	73
4.2.2.5. Çavuşbaş Mahallesi Çeşmesi	73
4.2.2.6. Hacı Mahmut Mahallesi Çeşmesi	73
4.2.2.7. Karagöz Ağa Çeşmesi	73
4.2.2.8. Karaman Mahallesi Çeşmesi.....	73
4.2.2.9. Kubbeli Mahallesi Çeşmesi.....	74
4.2.2.10. Küçük Çeşme	74
4.2.2.11. Küb Çeşme (Küp Çeşme).....	74
4.2.2.12. Mehmet Efendi Çeşmesi	75
4.2.2.13. Musa Paşa Mektebi Çeşmesi.....	75
4.2.2.14. Yazıcı (Yağacak / Yazıcak) Çeşmesi.....	75
4.3. ÇARŞILAR, PAZARLAR VE ESNAF GRUPLARI.....	76
4.3.1. Arasta Sûku.....	77
4.3.2. Avrat Bazarı.....	77
4.3.3. Debbağ.....	77
4.3.4. Haffaflar / Kavaflar Sûku (Ayakkabıcılar / Pabuccular Çarşısı).....	78
4.3.5. <i>Kapan Hanı</i>	78
4.3.6. Keçe Pazarı.....	79
4.3.7. Kuyumcular Çarşısı	79
4.3.8. Saraç-Hane Sûku	79
4.3.9. Ot Pazarı.....	80
4.3.10. Tereke Pazarı.....	80
4.3.11. Tüfekçiler	80
4.3.12. Yemişçiler Sûku	81
4.3.13. Yukarı Pazar	81

V. BÖLÜM.....	82
VAKIFLAR VE GÖREVLİLERİ	82
5.1. AFYON KARAHİSAR'DA BULUNAN VAKIFLAR.....	83
5.1.1. Avarız Vakıflar	83
5.1.1.1. Ardıç Mahallesi Avarız Vakfı	84
5.1.1.2. Bedrik (İbik) Mahallesi Avarız	84
5.1.1.3. Burmalı Mahallesi Avarız Vakfı	84
5.1.1.4. Cami-i Kebir Mahallesi Avarız	85
5.1.1.5. Efecik Mahallesi Avarız	85
5.1.1.6. Hacı Mahmud Mahallesi Avarız	85
5.1.1.7. Kahil Mahallesi Avarız Vakfı	86
5.1.2. Hayrî Vakıflar Ve Evlatlık Vakıflar (Aile Vakıfları)	86
5.1.2.1. Abdürrahim Mısrî / Kasım Paşa Vakfı.....	86
5.1.2.2. Ayas Bey Vakfı	86
5.1.2.3. Cemaleddin Efendi Evkafı	86
5.1.2.4. Çerçi Turgud Evkafı.....	87
5.1.2.5. Mevlevihâne Vakfı.....	87
5.1.2.6. Mezaristan / Gûristân Vakfı (Gûrhâne).....	87
5.1.2.7. Muhyiddin İbni Taceddin Evkafı	88
5.1.2.8. Niğmetullah Vakfı.....	88
5.1.2.9. Süleyman Efendi Evkafı (Süleyman Çavuş).....	89
5.2. VAKIF GÖREVLİLERİ.....	89
5.2.1. Câbi	89
5.2.2. Katip.....	90
5.2.3. Müteveli.....	90
5.2.4. Naib	90
5.2.5. Nâzır.....	91
SONUÇ.....	92
EKLER.....	94
KAYNAKÇA	99

GİRİŞ

AFYONKARAHİSAR'IN İDARİ YAPISI

Karahisar ismi, şehrin ortasında yükselen kayalıkların renginden ve üstünde bulunan hisardan gelmektedir. Sâhib ismini ise, Anadolu Selçuklularının son devirlerinde, Moğol istilâsı sırasında şehre sığınan Sâhib Ata Fahreddin Ali Bey'den almıştır.²

Tarihi M.Ö. III. bine kadar uzanan şehrin adı antik zamanlarda “Apema-Aperemea” olarak anılırken, Frigler'in şehrin kale içini “Akronium” olarak adlandırılmıştır.³ İlk yerleşimin, Hitit İmparatoru II. Murşil zamanında, II. Murşil tarafından Avraza Seferi sırasında inşa edilen Hapanova Kalesi eteklerinde kurulan bir köy yerleşimidir. Köyün ilk adı Akron (yüksek tepe) kelimesinden türetilen Akronium'dur. Bizans döneminde kalesiyle önem kazanan Akronium, Akreinos olarak anılmıştır. Akreinos'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte buraya, herhangi bir tehlikeli durumda devlet hazinesinin kalede saklanmasından dolayı, Karahisâr-ı Devle yani Devlet Karahisarı denilmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren Karahisâr-ı Sâhib adıyla anılmıştır.⁴

Selçuklular döneminde uç vilayet olan şehir, Osmanlı döneminde Karahisar ve Karahisar-ı Sâhib isimlerini alarak Anadolu Beylerbeyliği sancaklarından biri haline gelmiştir. İdari yapının XIX. yüzyılda yeniden teşkilatlanmasına kadar Anadolu Eyaleti'nin sancağı olarak kalmıştır. 1839'da Hüdavendigâr Eyaletine tabi tutularak kaymakamlık olarak kabul edilmiştir.⁵

I. Murat döneminde (1380) Osmanlı Devleti'nin eline geçen şehir, Ankara Savaşı'ndan sonra Germiyanogulları'nın eline geçmiştir. Germiyanoglu II. Yakup'un vefatının ardından II. Yakup'un vasiyeti üzerine Osmanlı Devleti'ne

² Feridun Emecen, “Afyonkarahisar”, *DİA*, C:1, (İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), s.443.

³ Gürsoy Şahin, “XVII.Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisâr Sancağının İdarî ve Fizikî Yapısı (554 Numaralı Afyon Şer'iyeye Sicilli'ne Göre)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XVII, S.2, (Aralık 2002), s.40.

⁴ Özer Yılmaz vd., *Anılarda Afyonkarahisar*, Haz. Muzaffer Uyan (Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını b.t.y.), s.10.

⁵ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.12-13.

bağlanmıştır.⁶ Şehrin fiziki yapı, nüfus ve ekonomi olarak gelişmesi Osmanlı döneminde olmuştur. II. Selim döneminde tamir edilen Afyonkarahisar kalesinde Selçuklulara ait bir mescid harabesi bulunmaktadır. XII. yüzyılın ortalarına kadar şehrin yerleşimi kalenin içinde olduğu bilinmektedir. Şehirde 200 civarında muhafız ve siyasi suçlular için bir hapishane bulunmaktaydı. XIII. Yüzyıldan itibaren yerleşim kale dışına çıkmaya başlamıştır. İlk olarak kalenin güney batı eteklerine doğru gelişen şehrin, XV. ve XVI. yüzyıllarda da doğu ve güney taraflarında yeni mahalleler kurulmuştur. XVI. yüzyılda 35 mahallesi olduğu bilinmektedir. İmâret-i Ahmed Paşa, Kasım Paşa, Tâc Ahmed, Akmescid, Şhreküstü, Cami-i Kebir (Ulucami), Bahşi, Arab, Ardıç, Efecik, Fakih Paşa, Burmalu mahalleleri nüfus olarak kalabalık mahallelerdendir. XVII. yüzyılda gelişen şehirde 42 mahalle bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda fazla artış göstermeyen nüfus, XIX. yüzyılda 17.436, XX. yüzyılda 33.000 olarak tespit edilmiştir. Nüfus artışında demiryolu ulaşımı ve dışarıdan göçmen getirilmesi etkili olmuştur.⁷

Osmanlı döneminde Afyonkarahisar'da ekonomi çoğunlukla ziraat ve küçük el sanatları üzerinde yoğunlaşmıştır. XVI. yüzyıl sonlarında şehirde bir boyahane, bir mum imalathanesi, iki bedesten, beş han ve 800 civarında dükkan bulunmaktaydı. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. yüzyıl ortalarında özellikle dericiliğin geliştiği şehirde 19 han, 2048 dükkan, 100'e yakın yağ imalathanesi bulunmaktaydı. Şehirde yer alan bazı esnaflar ise; demirci, ipekçi, bezci, mutaf, terzi, kavukçu, boyacı, hallaç, ayakkabıcı, kuyumcu, nalbant, ekmekçi, kalaycı, debbağ, berber, kasap, saraç, sandıkçı ve keçecilerdir.⁸ Şehirde bulunan dört pazarda canlı bir ticaret vardı. Bu pazarlarda her türlü mal satılmaktaydı.

Şehirde birçok şair, ilim adamı, sanatçı ve hattat yetişmiştir. Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı dönemlerine ait birçok tarihi eserler bulunmaktadır. Ulucami, Kubbeli Cami, Arasta Mescidi, Ak Mescid, Kâbe Mescidi, Gedik Ahmed Paşa Külliyesi, Mısırî Cami, İmaret Cami, Çavuşbaşı Cami, Yeni Cami, Çifte Hamam, Kasım Paşa Hamamı bu eserlerden bazılarıdır.⁹

⁶ M. Zahit Yıldırım, "Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın İdarî, Sosyal ve Ekonomik yapısı (1720-1750)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2003), s.39.

⁷ Emecen, **a.g.m.**, s.444.

⁸ Emecen, **a.g.m.**, s.444.

⁹ Emecen, **a.g.m.**, s.445.

1671 tarihihinde Afyonkarahisar'a gelen Evliya Çelebi, Afyonkarahisar'ı anlatırken; şehirde çok fazla insan olduğunu, çarşı ve pazarların çok kalabalık olduğunu, 42 mahallesi bulunduğunu, mescitlerinin meşhur olduğunu, yedi tekyesi, altı hamamı, iki bezzâzistânı, 2048 dükkan, 100 adet susam yağı kârhânesi, 19 han, bir imâret, üç medrese, 200'den fazla çeşmesi olduğunu belirtmektedir.¹⁰

Şehirde ilk insan topluluklarına ne zaman rastlandığı bilinmemekle birlikte M.Ö. 3000 yıllarından itibaren yoğunlaşan yerleşim yerleri bulunmaktadır. M.Ö. 1800'den itibaren Hitit Krallığı kurulmuştur. M.Ö. 1380 dolaylarında Hititler, Arzava üzerine sefer düzenlemiş, bu beylikleri denetimi altına almış ve dönemim en uzun ticaret yolun olan (Boğazköy-Apassa[Efes]) Hitit ticaretine açmışlardır. Sonradan Kral Yolu dını alacak olan bu yol, Hisarköy, Bolvadin ve Dinar üzerinden Ege'ye ulaşmaktadır. Romalılar döneminde (M.Ö.30-M.S.395) mermer sanayi merkezi konumuna gelmiş ve çıkarılan mermerlerin işlenmiş, yarı işlenmiş veya ham blok olarak ticareti yapılmıştır. Roma İmparatoru Teodosios'un ölümünden sonra (395) İmparatorluk ikiye ayrılmış, Frigya bölgesi büyük oğlu Arkdios'un payına düşmüştür. Doğuda hakimiyetlerini sürdüren Bizanslılar zamanında, Amorium önemli bir şahir olmuştur. Bizanslılar bu devirde, Abassam (Bayat), Docimeum (İscehisar) ve Ayazın'de oyma kilise, manastır gibi dini yapılar inşa etmeleri buraları dini merkez olarak seçtiklerini göstermektedir. Selçuklular dönemi gelindiğinde ise, Anadolu'da kurulan ilk beyliklerden biri Sahibata Oğullar'dır. Bu beyliğin kurucusu Sahibata Fahrettin Ali, hayatının büyük bir kısmını Afyonkarahisar'da geçirmiştir. O zamana kadar Karahisar denilen şehre de onun adına izafeten "Karahisar-ı Sahib" denilmiştir.¹¹

Şehir tarihi araştırmalarının son zamanlarda artması üzerine yapmış olduğumuz bu çalışma üzerine H. 1102 – M. 1690 / H. 1241 – M. 1825 tarihleri arasındaki Hurufat Defterlerinin, Afyonkarahisar şehri ile ilgili kayıtlarını inceledik. 554 numaralı defterden başlayarak 1216 numaralı deftere kadar 21 defter ve 98 varakta Karahisar-ı Sahib'e ait kayıtlara rastladık ve bu kayıtları inceledik.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C:IX, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.20-21.

¹¹ İlin Adının Kaynağı, <https://afyon.ktb.gov.tr/TR-63436/tarihce.html>, [20 Mart 2019].

I.BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFİ KONUMU VE MAHALLELERİ

1.1. AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFİ KONUMU

İçbatı Anadolu Bölümü ile Ege Bölgesi sınırlarında yer alan Afyonkarahisar şehrinin doğusu, İç Anadolu Bölgesi'nde, güneybatıda bulunan küçük bir bölümü de Akdeniz sınırlarında bulunmaktadır. Ege kıyılarına açılan bir geçit durumundadır. Hem Ege Bölgesi'nde hem de Orta Anadolu'da sayılan Afyonkarahisar'ın, Doğu ve Batıya uzanan ovaları, orta bölümünde yüksek dağları bulunmaktadır.¹²

Afyonkarahisar, İç Anadolu ile Batı Anadolu'yu birleştiren, kuzeyden güneye uzanarak, Afyonkarahisar ve Kütahya yaylalarını oluşturan, çevresine nazaran yüksek bir eşiği teşkil etmektedir. Antalya Körfezi yoluyla Akdenizin, iç ve kuzey batı Anadolu ile birleştiği yerde bulunması dolayısıyla önemli bir yere sahiptir. Hudutları içinde yer alan yüzölçümü 14.555 kilometrekare, merkez ilçesi, 1.575 kilometrekaredir. Güneyinde Burdur ve Isparta, batısında Denizli ve Uşak, kuzey ve doğusunda Konya ve Eskişehir illerine komşudur.¹³

Coğrafi konumu itibari ile Afyonkarahisar Şehri tarih boyunca akınlara maruz kalmıştır. Şehir, Türkler tarafından feth edilene kadar, Hititler, Frigler, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Selekoslar, Bergamalılar, Romalılar ve Bizanslılar'ın hakimiyeti altına girmiştir. Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'da Türk fetihlerinin ilerlemesiyle birlikte 1077 yılında Emir Sanduk'un emrinde bulunan Türk kuvvetlerinin Dazkırı dışında Akdağ'a kadar olan bölgeyi feth etmesiyle Afyonkarahisar'da Türk iskanı başlamıştır. Türk-Bizans sınırında olması sebebiyle sık sık Bizans tacizlerine maruz kalan şehir, 1176 Miryakefalon Zaferi'yle kesin olarak Türk hakimiyetine girmiştir.¹⁴

Afyonkarahisar yine coğrafi konumundan dolayı Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahip olan menzil teşkilatının bulunduğu şehirlerden biriydi.

¹² Mustafa Karazeybek, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Afyonkarahisar Şehri: Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Yapı İncelemesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2011), s.10.

¹³ *Afyon İl Yıllığı 1967* (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1968), s.79.

¹⁴ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.10-11.

Menziller, merkez ile taşra arasındaki haberleşmenin sağlanması açısından son derece önemliydi. Osmanlı Devleti genelindeki menzilhanelerde olduğu gibi Afyonkarahisar'daki menzilhanelerin işlerini yürüten menzinciler de bulunmaktaydı. Menzil teşkilatı Anadolu coğrafyasında sağ kol, sol kol ve orta kol olmak üzere üç kola taksim edilmekte idi. Afyonkarahisar, teşkilatın orta kolunun sağını oluşturmaktaydı. Karahisar-ı Sahib sancağı dahilinde üç etkin menzil bulunmakta idi.¹⁵

1.2. XVIII. YÜZYIL AFYONKARAHİSAR MAHALLELERİ

Devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eden mahalle kelimesi, bir yere inmek, konmak, yerleşmek anlamına gelen hall kökünden türetilmiş bir mekan ismidir.¹⁶ Mahallenin Osmanlı'daki tanımı ise; aynı mescitte ibadet eden cemaatin, aileleriyle birlikte ikamet ettiği şehir bölgesidir. Başka bir ifadeyle birbirini tanıyan, birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan insanların yaşadığı yerdir.¹⁷ Osmanlı şehirleri 5-100 arasında ailenin yaşadığı mahallelerden oluşmaktaydı. Mahalleler rastgele oluşmamış, ilk önce cami ve mescitler yapılmış ardından bunların çevresine çarşı, pazar, bedesten ve dükkanlar inşa edilmiş, böylece mahalleler oluşmuştur.¹⁸

Afyonkarahisar'ın XVII. yüzyılda sokaklarının dar olduğu bilinmektedir. Bunun bir sebebi mahalle sakinlerinin, mahalleye girip çıkanları denetlemek istedikleri için sokakların dar yapılması iken diğer bir sebebi de asayişin olmadığı zamanlarda mahallelerin duvarlarla ayrılarak çıkmaz sokaklar yapılmıştır.¹⁹ Osmanlı şehirlerinde mahalle temel yönetim birimidir. Vergi yükümlüsü olan reaya, tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına yaşadıkları mahallelere göre yazılmış, evlerinin hangi mahalle sınırları içinde olduğu belirlenmiştir. Mahalle halkı kendi mahallesinde meydana gelen bir olayın aydınlanmasından ve çıkan

¹⁵ Mehmet Güneş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı ve Karahisar-ı Sahib Menzilleri", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C:X, S:3 (2008), s.38-41.

¹⁶ Ali Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mahalle", *DİA*, C: 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 323.

¹⁷ Şahin, **a.g.m.**, s.42.

¹⁸ Karazeybek, **a.g.t.**, s.171.

¹⁹ Şahin, **a.g.m.**, s.42.

zararın karşılanmasından sorumludur. Mahallelerin nüfusu yaklaşık 1000 kişiden oluşmaktadır.²⁰

XVII. yüzyılda Afyonkarahisar'ın, 4000 saray ve konağın bulunduğu kalabalık bir şehir olduğu söylenmektedir. 42 mahalle ve 20.000 nüfusu olduğu bilinmektedir. Nüfusun büyük bir kısmını Müslümanlar oluştururken, Hristiyan tebası da bulunmaktaydı. Müslüman mahallelerinin yanında Hristiyan (Nasara)²¹ ve Yahudi mahalleleri de bulunmaktaydı.

1.2.1 Akmescit Mahallesi

Karahisar-ı Sahib'in en eski mahallelerinden olan Akmescit Mahallesi, 16. ve 17. yüzyıl Tahrir Defterleri'nde adı geçen 34 mahalleden biridir.²² Kalenin güney doğu taraflarında yer almaktadır. Kettancı Hacı Hamza Mescidi (Akmescit)²³, Mevlevî Cami, Abdi Çavuş Cami mahallede bulunan yapılardır. Mahallenin ihtiyaçları için kurulmuş bir avarız vakfı mevcuttur. Rebiülevvel 1190 (Nisan-Mayıs 1776) tarihinde Akmescit Mahallesi'nin Avarızı'na şart olan vakıf paraların dört akçe ile nazırı olan, mescid-i mezburun imamı Osman Halife'nin beratı yenilenmiştir.²⁴

1.2.2. Arab (Arab Mescid) Mahallesi

Aynı isimle anılan Arap Dede Mescidi, mahallede bulunan yapılarıdır.²⁵ Şaban 1159 (Ağustos-Eylül 1746) tarihinde Arab Mescidi Mahallesi'nde vaki, cami-i şerifin günlük iki akçe ile bade'l-asrda²⁶ vaiz olan Seyyid Mehmet vefat etmiş yerine oğlu Seyyid Süleyman Halife atanmıştır.²⁷ Zilkade 1223 (Aralık-Ocak 1808-1809) tarihinde, Arap Mescidi Mahallesi'nde Arap Mescidi Cami'nde günde altı akçe ile Cuma vakti müezzin olan İbrahim'in vazifesini bırakması üzerine diğer İbrahim oğlu İbrahim atanmıştır.²⁸

²⁰ Yel, Küçükkaşçı, **a.g.m.**, s.325.

²¹ Şahin, **a.g.m.**, s.43-44.

²² Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.15.

²³ VAD, no:555, s.35b.

²⁴ VAD, no:1216, s.21a.

²⁵ VAD, no:1081, s.68a.

²⁶ **Bade'l-Asr**: İkindiden sonra.

²⁷ VAD, no:1112, s.72a.

²⁸ VAD, no:554, s.41b.

1.2.3. Ardıç Mahallesi (Kuyulu Mahallesi)

Ardıç Mahallesi'nde, müslüman ve gayrimüslimler bir arada yaşamaktadırlar.²⁹ Mahallenin ihtiyaçları için kurulmuş avarız ve nüzül vakfı bulunmaktadır. Kuyulu Cami, mahallede bulunan yapılardandır.³⁰ Cemaziyelevvel 1117 (Ağustos-Eylül 1705) tarihinde Ardıç Mahallesi imamı ve avarız paralarının nazırı olmayıp, Hacı Mustafa'nın beratı yenilenmiştir.³¹ Cemaziyelahir 1190 (Temmuz-Ağustos 1776) tarihinde Ardıç Mahallesi'nin avarızına vakf olan paraların mütevellisi olan Abdullah vefat etmiş boş kalan göreve Seyyid Mehmet atanmıştır.³² Günde iki akçe ile müteveli olan Seyyid Mehmat'in, Zilhicce 1193 (Ekim-Kasım 1779) tarihinde vefatı üzerine, yerine oğlu Abdullah atanmıştır.³³

1.2.4. Bedrik / İbik Mahallesi

1753 tarihli bir kayıta İbik Mahallesi adının anılmadığı Çavuşoğlu Mahallesi ile birleştiği görülmektedir. İbik Mahallesi ile Bedrik Mahallesi komşu mahallelerken kayıtlarda İbik Mahallesi adına rastlanmadığı için daha sonradan birleştiği düşünülebilir.³⁴ Mahallenin avarız ve nüzul vakfı bulunmaktadır. Aynı adla anılan Bedrik Mahallesi Mescid'i, mahallede bulunan yapılardandır. Şevval 1135 (Temmuz-Ağustos 1723) tarihinde İbik Mahallesi'nde bulunan mescidde bir akçe ile imam olan Halil'in hizmetini yerine getirecek gücü olmayıp, yerine büyük oğlu Mustafa Halife atanmıştır.³⁵ Rebiülevvel 1139 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Bedrik Mahallesi'nin avarız vakfı olan paraların bir akçe ile mütevellisi Mehmet'in vefat etmesi üzerine, yerine Halil atanmıştır.³⁶ Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Bedrik Mahallesi Avarızına vakf olan nukudun iki akçe ile mütevellisi olan Abdullah'ın beratı yenilenmiştir.³⁷

1.2.5. Burmalı Mahallesi

Günümüzde de aynı isimle anılan mahalle, Afyonkarahisar'ın en eski mahallelerinden biridir ve diğer mahallelerde olduğu gibi Burmalı Mahallesi'nin

²⁹ Karazeybek, **a.g.t.**, s.72.

³⁰ VAD, no:1111, s.58a.

³¹ VAD, no:1107, s.88b.

³² VAD, no:1111, s.53a.

³³ VAD, no:1111, s.55a.

³⁴ Mustafa Karazeybek, Zelkif Polat ve Yusuf İlgar, *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* (Ankara: İleri Ofset Matbaacılık, 2005), s.158.

³⁵ VAD, no:1119, s.129b.

³⁶ VAD, no:1128, s.84b.

³⁷ VAD, no:1110, s.4b.

de avarız vakfı bulunmaktadır. Aynı isimle anılan Burmalı Camii ve yine aynı isimle anılan Burmalı Mahallesi Çeşmesi mahallede bulunan yapılarıdır. Şevval 1189 (Kasım-aralık 1775) tarihinde Burmalı Mahallesi avarızına ve mahallede cereyan eden çeşmenin, para vakfından almak üzere iki akçe ile Hacı Abdullah'ın vazifesi yenilenmiştir.³⁸

1.2.6. Cami-İ Kebir Mahallesi

Afyonkarahisar'ın en eski mahallelerinden biri olan Cami-i Kebir Mahallesi bugün de aynı adla anılmaktadır. Cami-i Kebir Mahallesi, Afyonkarahisar'da müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları mahallelerden biridir.³⁹ Mahallenin avarız vakfı bulunmaktadır. Aynı adla anılan, Hoca Bey Camii olarak da bilinen Cami-i Kebir, mahallede bulunan yapılarıdır. Cemaziyelevvel 1156 (Haziran-Temmuz 1743) tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi Avarız vakfının günlük altı akçe ile mütevellisi olan Mehmet Halife rızasıyla görevden çekilmiş yerine diğer Mehmet atanmıştır.⁴⁰ Rebiülahir 1188 (Haziran-Temmuz 1774) tarihinde Hoca Bey Camii'nin günde iki akçe ile kayyumu Ahmet'tir. Günlük üç buçuk akçe ile devir-hânı, Cuma müezzini ve sala-hânı Osman'dır.⁴¹

1.2.7. Çavuşbaşı Mahallesi (Otpazarı Mahallesi)

Otpazarı Mahallesi olarak da anılan, Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı mahalle, avarızdan muaftır.⁴² Günümüzde Olucak Mahallesi olarak anılmaktadır. Aynı isimle anılan Çavuşbaşı Camii ve Çavuşbaşı Mahallesi Çeşmesi mahallede bulunan yapılarıdır. Bazı hurufat defteri kayıtlarında Çavuşbaşı oğlu Ali Ağa Mahallesi⁴³ olarak anılan mahallenin, avarız vakfı bulunmaktadır. Mahallenin avarız ve çeşmelerin tamiri için vakf olunmuş dükkanlar ve Hacı Hüseyin oğlu Hacı Ali ve Hacı Hüseyin'in zevcesi Cemile hatun ve sair ashâbı hayratın vakıfları bulunmaktadır.⁴⁴ Rebiülevvel 1117 (Haziran-Temmuz 1705) tarihinde Çavuşbaşı Mahallesi Mescidi'nde kayyum Mustafa vefat etmiş yerine Ahmet atanmıştır.⁴⁵

³⁸ VAD, no:1216, s.20b.

³⁹ Karazeybek, **a.g.t.**, s.72.

⁴⁰ VAD, no:1112, s.70a.

⁴¹ VAD, no:1216, s.18a

⁴² Karazeybek, **a.g.t.**, s.37-73.

⁴³ VAD, no:555, s.36b.

⁴⁴ VAD, no:1111, s.59a.

⁴⁵ VAD, no:1107, s.88b.

1.2.8. Çavuşoğlu Mahallesi

Mahallenin mescidinde imam olanlar için şart olan bir vakfı bulunmaktadır. Diğer mahalleler gibi bu mahallenin de avarız vakfı mevcuttur.⁴⁶ Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Çavuşoğlu Mahallesi Mescidi'nde imam Yusuf'un vazifesini bırakması üzerine İbrahim atanmıştır.⁴⁷ Muharrem 1143 (Temmuz-Ağustos 1730) tarihinde Çavuşoğlu Mahallesi Mescidi'nde bir akçe ile imam olan İbrahim'in vefat etmesi üzerine oğlu Mehmet atanmıştır.⁴⁸ Safer 1231 (Ocak 1816) tarihinde Çavuşoğlu Mahallesi'nde Çavuşoğlu Mescidi'nde imam olanlara şart olmak üzere mahallenin avarız akçesinin günde beş akçe ile mütevellisi olan Mahmet oğlu İsmail'in vazifesini bırakması üzerine, görev mescidin imamı Mehmet oğlu İbrahim'e verilmiştir.⁴⁹

1.2.9. Doğanç / Toğanç Mahallesi

Diğer mahalleler gibi Doğanç Mahallesi'nin de avarız vakfı bulunmaktadır. Aynı isimle anılan Doğançlar Mahallesi Mescidi, mahallede bulunan yapılardandır. Bedrik Mahallesi'yle Doğanç Mahallesi'nin arasında Yazıcı Çeşmesi bulunmaktadır.⁵⁰ Zilhicce 1189 (Ocak-Şubat 1776) tarihinde Doğançlar Mahallesi Mescidi'nde mahallenin avarızına şart olan vakıfların nazırı olan Ahmet'in vazifesi yenilenmiştir.⁵¹ Rebiülahir 1152 (Temmuz-Ağustos 1739) tarihinde Toğanç Mahallesi Mescidi'nde iki akçe ile imam olan es-Seyyid Abdullah vefat etmiş, çocuğu olmadığı için, yerine Musa Halife atanmıştır.⁵² Zilhicce 1191 (Aralık-Ocak 1777-1778) tarihinde Doğanç Mahallesi'nin Avarızı'na vakf olan paraların cabisi olmayıp, lazım olduğundan naip Hacı Ahmet arzıyla Ahmet atanmıştır.⁵³

1.2.10. Efecik Mahallesi (Baş Çeşme Mahallesi)

Baş Çeşme Mahallesi olarak da bilinen mahallenin, diğer mahalleler gibi avarız vakfı mevcuttur. Efecik Mescidi ve Baş Çeşme diye bilinen çeşme mahallede bulunan yapılardandır. Rebiülahir 1156 (Mayıs-Haziran 1743)

⁴⁶ VAD, no:1112, s.73a.

⁴⁷ VAD, no:1107, s.88a.

⁴⁸ VAD, no:1139, s.125b.

⁴⁹ VAD, no:555, s.39a.

⁵⁰ VAD, no:1216, s.20b.

⁵¹ VAD, no:1216, s.20b.

⁵² VAD, no:1109, s.99a.

⁵³ VAD, no:1111, s.54a.

tarihinde Baş Çeşme Mahallesi'nde Efecik Mescidi'nde imam olan Hüseyin vefat etmiş yerine Salih Halife atanmıştır.⁵⁴ Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) tarihinde Efecik Mahallesi Avarızının, camiinin, çeşmelerin ve sairin tamirine şart olan para vakfının mütevellisi olan Mehmet oğlu İbrahim'in vazifesi yenilenmiştir.⁵⁵

1.2.11. Egeste Mahallesi

Osmanlı döneminde Egeste Mahallesi olarak anılan mahalle günümüzde Umur Bey Mahallesi olarak bilinmektedir.⁵⁶ Mahallenin avarız vakfi mevcuttur. Dârü'l-kurra Camii mahallede bulunan yapılarıdır. Zilkade 1188 (Ocak-Şubat 1775) tarihinde Egeste Mahallesi'nin avarızına vakf olan paraların mütevellisi üç akçe ile Mehmet oğlu Mahmut'tur. Ücreti vakfın nemasından karşılanacaktır.⁵⁷ Şevval 1135 (Temmuz-Ağustos 1723) tarihinde Egeste Mahallesi'nde Kurra Camii Evkafı'nın dört akçe ile mütevellisi olan, Halil Efendi rızasıyla vazifesini bırakması üzerine, Naip Yahya arzıyla, Abdullah Halife vazifelendirilmiştir.⁵⁸

1.2.12. Fakih Paşa Mahallesi

Fakih Paşa Mahallesi Afyonkarahisar'ın en eski mahallelerinden biridir. Günümüzde kullanılan ismi ise, Fakıpaşa'dır. Aynı isimle anılan Fakif Paşa Mescidi, mahallede bulunan yapılarıdır. Fakih Paşa Mahallesi'nin de diğer mahalleler gibi avarız vakfı bulunmaktaydı.⁵⁹ Cemaziyelevvel 1152 (Ağustos-Eylül 1739) tarihli bir Hurufat Defteri kaydında Fakih Paşa Mahallesi'nde bulunan mescidin tamir edilmesi gerektiği ve es-Seyyid Halil Efendi tarafından tamir edildiği bilgisine ulaşılmıştır.⁶⁰ Şaban 1189 (Eylül-Ekim 1775) tarihinde Fakih Paşa Mescidi'nin imamı bir akçe ile Mustafa'dır.⁶¹

1.2.13. Hacı Evtal Mahallesi

Afyonkarahisar'ın diğer mahalleleri gibi avarız ve nüzul vakfı bulunan Hacı Evtal Mahallesi, 17-18. yüzyıllarda kurulmuş olmalıdır. Aynı isimle anılan Hacı Evtal Mescidi, mahallede bulunan yapılarıdır. Şaban 1159 (Ağustos-Eylül 1746) tarihinde Hacı Evtal Mahallesi'nde vaki Hacı Evtal Mescidi'nde imam olan

⁵⁴ VAD, no:1112, s.69b.

⁵⁵ VAD, no:1216, s.18a.

⁵⁶ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.263.

⁵⁷ VAD, no:1216, s.19a.

⁵⁸ VAD, no:1119, s.129b.

⁵⁹ VAD, no:1109, s.98b.

⁶⁰ VAD, no:1109, s.99a.

⁶¹ VAD, no:1216, s.20a.

Seyyid Mehmed vefat etmiş, yerine oğlu Seyyid Süleyman atanmıştır.⁶² Rebiülevvel 1183 (Temmuz-Ağustos 1769) tarihinde Evtal Mahallesi Avarızı için Süleyman Halife'nin vakf ettiği para vakfına müteveli lazım olduğundan Süleyman vazifelendirilmiştir.⁶³ Cemaziyelevvel 1189 (Haziran-Temmuz 1775) tarihinde Hacı Evtal Mahallesi'nin bedel, nüzul ve avarızı için ashab-ı hayratın vakf ettiği paraların nemasından almak üzere mütevellisi Süleyman'dır.⁶⁴ Safer 1197 (Ocak-Şubat 1783) tarihinde Hacı Evtal Mahallesi avarızı için ashab-ı hayrat vakf ettiği paraların mütevellisi olan Süleyman vefat etmiş, yerine oğlu Mehmet atanmıştır.⁶⁵

1.2.14. Hacı Çelebi Mahallesi

Mahallelerin, kurulan bir mescidin etrafında oluştuğu düşünülürse, Hacı Çelebi Mahallesi, Hacı Çelebi Mescidi'nden ismini almış olmalı ve muhtemelen İmaret Mahallesi civarlarında yer almaktadır. Mahalle ile ilgili çok fazla bilgi bulunmayıp, 1774 tarihli bir Hurufat Defteri kaydında bazı bilgilere rastlanmıştır. Rebiülahir 1188 (Haziran-Temmuz 1774) tarihinde Hacı Çelebi Mahallesi Camiinin hatibi olan Mehmet'e teccid.⁶⁶

1.2.15. Hacı Mahmut Mahallesi

Kalenin kuzey doğu tarafında bulunan mahallenin, avarız ve nüzul vakfı bulunmaktadır. Aynı isimle anılan, Hacı Mahmut Mahallesi Mescidi ve Hacı Mahmut Mahallesi Çeşmesi mahallede bulunan yapılarıdır. Cemaziyelevvel 1123 (Haziran-Temmuz 1711) tarihinde Hacı Mahmut Mahallesi avarız vakfı olan paralara bir müteveli lazım olup, bir akçe ile Hacı Bayram atanmıştır.⁶⁷ Rebiülevvel 1143 (Eylül-Ekim 1730) tarihinde el-Hac Mahmut Mahallesi'nin avarız vakfının iki akçe ile mütevellisi olan el-Hac Bayram vefat etmiş yerine Veli oğlu Mehmet Halife atanmıştır.⁶⁸ Cemaziyelahir 1182 (Ekim-Kasım 1768) tarihinde Hacı Mahmut Mahallesi vakfı olan para vakfının günde bir akçe ile nazırı olan Süleyman'ın vazifesini bırakması üzerine Ömer atanmıştır.⁶⁹

⁶² VAD, no:1112, s.72a.

⁶³ VAD, no:1125, s.30b.

⁶⁴ VAD, no:1216, s.20a.

⁶⁵ VAD, no:1111, s.57b.

⁶⁶ VAD, no:1216, s.18a.

⁶⁷ VAD, no:1107, s.90b.

⁶⁸ VAD, no:1139, s125b.

⁶⁹ VAD, no:1125, s.30a.

1.2.16. Hacı Yahya Mahallesi

Hacı Yahya Mahallesi, XVI. ve XVII. yüzyıl kayıtlarında adı geçen mahallelerdendir. Kalenin güney, güney doğu taraflarında bulunur.⁷⁰ Mahalle günümüzde Akmescit Mahallesi sınırları içinde kalmış ve Akmescit Mahallesi olarak anılmaktadır. Mahalle ile aynı adla anılan, Hacı Feyzullah tarafından yaptırılan Hacı Yahya Mescidi ve Hacı Mustafa Mektebi, mahallede bulunan yapılardandır. Zilhicce 1127 (Kasım-Aralık 1715) tarihinde Hacı Yahya Mahallesi Mescidi vakfının bir akçe ile mütevellisi Hacı Mahmut vefat etmiş yerine Hacı Osman atanmıştır.⁷¹ Rebiülahir 1151 (Temmuz-Ağustos 1738) tarihinde Hacı Yahya Mahallesi'nde Hacı Mustafa Mektebi'nde bir akçe ile cüz-hân Hacı Hüseyin'den boş kalan göreve Veli Halife atanmıştır.⁷² Şaban 1188 (Ekim-Kasım 1774) tarihinde camide bir akçe ile hatip İbrahim'dir.⁷³

1.2.17. İmaret Mahallesi (Gedik Ahmet Paşa)

Günümüzde Barbaros Mahallesi olarak anılan Gedik Ahmet Paşa Mahallesi, mahallede bulunan yapıların çokluğundan da anlaşılacağı gibi şehrin merkezi bir yerinde kurulmuştur. Hacı Çelebi Mescidi,⁷⁴ Hacı Nasuh Mescidi,⁷⁵ aynı adla anılan Gedik Ahmat Paşa (İmaret) Camii, Sebil Mescidi, Akça Camii, Hasan Dedeoğlu Mescidi⁷⁶ mahallede bulunan yapılardandır. Rebiülevvel 1163 (Şubat-Mart 1750) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hacı Nasuh Mescidi'nin mihrabına vakf olan paraların hasbî (karşılıksız) mütevellisi olan mescid-i mezburun imamı Süleyman Kadızâde'nin rızasıyla görevi bırakması üzerine diğer Süleyman atanmıştır.⁷⁷ Cemaziyelevvel 1168 (Şubat-Mart 1755) tarihinde İmaret Mahallesi'nin Sebil Mescidi'nde tayin ile imam olan Abdullah'ın berati yenilenmiştir.⁷⁸

1.2.18. Kahil Mahallesi

Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen mahalle muhtemelen 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmuş olmalıdır. Mahallenin avarız ve nüzül

⁷⁰ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.15.

⁷¹ VAD, no:1107, s.92a.

⁷² VAD, no:1109, s.98b.

⁷³ VAD, no:1216, s.18b.

⁷⁴ VAD, no:1139, s.124b.

⁷⁵ VAD, no:1140, s.283b.

⁷⁶ VAD, no:1112, s.73b.

⁷⁷ VAD, no:1112, s.73b.

⁷⁸ VAD, no:1110, s.4b.

vakfi bulunmaktadır. Recep 1136 (Mart-Nisan 1724) tarihinde Kahil Mahallesi'nin avarız paralarının mütevellisi olmayıp, Ahmet atanmıştır.⁷⁹ Şaban 1189 (Eylül-Ekim 1775) tarihinde Kahil Mahallesi'nin avarız vakfı olan paraların hasbî nazırı Ahmet'tir.⁸⁰

1.2.19. Karakâtip Mahallesi

Afyonkarahisar'da ilk yerleşimin olduğu mahallelerden biridir. Mahalleye ait nüzul ve avarız vakfı bulunmaktadır. Müslüman ve gayrimüslim halkın bir arada yaşadığı mahallelerden biri de Kara Kâtip Mahallesi'dir.⁸¹ Mahalleye aynı isimle anılan mescit mahallede bulunan yapılarıdır. Karakatip Mahallesi Mescidi'ne ve mahalle avarızına şart olan vakıflar bulunmaktadır.⁸² Şaban 1114 (Aralık-Ocak 1702-1703) tarihinde Kara Kâtip Mahallesi Mescidi'nde kayyum olmayıp Naib Mustafa arzıyla Bayram atanmıştır.⁸³ Muharrem 1131 (Kasım-Aralık 1718) tarihinde Karakatip Mahallesi'nde bir akçe ile imam İsa'nın vefatı üzerine oğlu Musa Halife atanmıştır.⁸⁴ Ramazan 1182 (Ocak-Şubat 1769) tarihinde Kara Katip Mahallesi nüzul ve avarız için Mehmet oğlu Hasan'ın vakf ettiği paralara bakma görevi günde bir akçe ile vakfa bırakılmıştır.⁸⁵ Rebiülevvel 1194 (Mart-Nisan 1780) tarihinde Karakâtip Mahallesi'nin avarız ve nüzülü için Hasan bin Mehmet'in vakf ettiği nukudun günde bir akçe ile mütevellisi olan Hasan vefat etmiş, yerine Mehmet bin İbrahim atanmıştır.⁸⁶

1.2.20. Karaman Mahallesi (Karamanlı Mahallesi)

Kalenin kuzey doğu yönünde yer alan mahalle, günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Mahallenin avarız vakfı, aynı isimle anılan camii ve çeşmesi bulunmaktadır. Karamanlı Mahallesi, Afyonkarahisar'da bulunan Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları bir mahalledir.⁸⁷ Cemaziyelevvel 1139 (Aralık-Ocak 1726-1727) tarihinde Karaman Mahallesi Camii'nin Cuma müezzini olmayıp, lazım olmakla günde iki akçe ile Süleyman Halife, kendi vakfı olan 40 kuruştan

⁷⁹ VAD, no:1107, s.95b.

⁸⁰ VAD, no:1216, s.20b.

⁸¹ Karazeybek, **a.g.t.**, s.73.

⁸² VAD, no:1111, s.56b.

⁸³ VAD, no:1081, s.67b.

⁸⁴ VAD, no:1107, s.93a.

⁸⁵ VAD, no:1125, s.30a.

⁸⁶ VAD, no:1111, s.55b.

⁸⁷ Karazeybek, **a.g.t.**, s.70.

almak üzere Naib Seyyid Abdullah tarafından atanmıştır.⁸⁸ Rebiülahir 1159 (Nisan-Mayıs 1746) tarihinde Karaman Mahallesi Çeşmesi'ne ve avarızı'na ve mahalle-i mezburede vaki mescidin mihrabına ve çerağına vakf olan paraların nazırı olmadığından ber-vech-i hasbî İsmail Halife atanmıştır.⁸⁹

1.2.21. Kasım Paşa Mahallesi

Hurufat Defteri kayıtlarında ismi geçen mahallelerden biri de Kasım Paşa Mahallesi'dir. Kasım Paşa Mahallesi'nde Demmari Mescidi diye anılan bir mescidin bulunduğu yine Hurufat Defteri kayıtlarından tespit edilmiştir. Kasım Paşa Mahallesi, günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Recep 1177 (Ocak-Şubat 1764) tarihinde Kasım Paşa Mahallesi'nde Demmari Mescidi'nde imam olan Mustafa Halife'nin beratı yenilenmiştir.⁹⁰ Cemaziyelahir 1184 (Eylül-Ekim 1770) tarihinde Kasım Paşa Mahallesi'nin Demmari Mescidi'nde tayin ile imamı olan Mustafa'nın vazifesini bırakması üzerine Abdullah atanmıştır. Zilhicce 1184 (Mart-Nisan 1771) tarihinde Demmari Mescidi'nde imam olan Abdullah'ın görevi bırakması üzerine, Hasan bin İvaz atanmıştır.⁹¹ Şaban 1193 (Ağustos-Eylül 1779) tarihinde Kasım Paşa Mahallesi'nde Demmari Mescidi'nde tayin ile imam olan Mehmet'in beratı yenilenmiştir.⁹²

1.2.22. Kayalı Mahallesi

1671 yılında şehre gelen Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde bu mahallenin kal'a altında olduğunu belirtmektedir.⁹³ 17. yüzyılda kurulmuş olmalıdır. Mahallenin aynı isimle anılan bir mescidi bulunmaktadır.⁹⁴ Mahallenin avarız ve nüzul vakfı bulunmaktadır. Rebiülevvel 1139 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Kayalı Mahallesi Mescid-i Şerifi'nin ve mahalle-yi mezburenin avarız ve nüzul vakıfları olan nukud-ı mevkuftenin katibi olmayıp lazım olmağla bir akçe ile el-Hac İsa'nın oğlu İbrahim atanmıştır.⁹⁵ Cemaziyelahir 1183 (Ekim 1769) tarihinde

⁸⁸ VAD, no:1128, s.84b.

⁸⁹ VAD, no:1112, s.71b.

⁹⁰ VAD, no:1108, s.50a.

⁹¹ VAD, no:1114, s.17a.

⁹² VAD, no:1216, s.22a.

⁹³ *Evliya Çelebi*, s.21.

⁹⁴ VAD, no:1128, s.84b.

⁹⁵ VAD, no:1128, s.84b.

Kayalı Mahallesi'nin Şeyh İsmail Vakfı'nın günde iki akçe ile mütevellisi olan Mehmet vefat etmiş yerine Seyyid Sadrettin atanmıştır.⁹⁶

1.2.23. Kubbeli Mahallesi

Mahallede müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada yaşamaktadır.⁹⁷ Aynı isimle anılan Kubbeli Mahallesi Mescidi ve Hacı Mehmed Ağa Muallimhânesi ve çeşme mahallede bulunan yapılardandır. Mahallenin avarız vakfı bulunmaktadır. Şaban 1135 (Mayıs-Haziran 1723) tarihinde Kubbeli Mahallesi Mescidi'nde imam olan Musa'nın feragat etmesi üzerine İbrahim atanmıştır.⁹⁸ Cemaziyelahir 1148 (Ekim-Kasım 1735) tarihinde Karahisar-ı Sahib Mahallatından Tac-Ahmet ve Kubbeli Mahallesi avarızı için vakf olan paraların iki akçe ile nazırı Ali vefat etmiş, yerine oğlu Mustafa atanmıştır.⁹⁹ Zilhicce 1150 (Mart-Nisan 1738) tarihinde Kubbeli Mahallesi avarız vakfının cabisi olmayıp, lazım olduğundan iki akçe ile Mustafa Halife atanmıştır.¹⁰⁰ Şaban 1195 (Temmuz-Ağustos 1781) tarihinde Kubbeli Mahallesi'nin avarızı, çeşmesi ve mescid-i mezkurun tamir ve termimine ve kandil ve şem'a¹⁰¹ masraflarına tasarruf olunmak üzere vakf edilen paraların nazırı ve mütevellisi olmayıp, müteveli olarak Halil bin İsmail, nazır olarak da Seyyid Sadrullah bin Seyyid Halil atanmıştır.¹⁰² Şaban 1201 (Mayıs-Haziran 1787) tarihinde Kubbeli Mahallesi Mescidi'nin müezzini bir buçuk akçe ile Osman'dır.¹⁰³

1.2.24. Molla Bahşi Mahallesi

Molla Bahşi Mahallesi de müslüman ve gayrimüslim halkın bir arada yaşadığı mahallelerden biridir.¹⁰⁴ Mahallenin camisi için hayır sahiplerinin vakf ettiği bir para vakfı bulunmaktadır. Rübülevvel 1138 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Molla Bahşi Mahallesi'nde mescid-i şerifte imamlık, müezzinlik, kayyumluk, çerağ ve damcılık hizmetleri için hayır sahiplerinin vakf ettiği nukud-ı mevkufenin iki akçe ile mütevellisi olan Süleyman'ın beratı naib es-Seyyid

⁹⁶ VAD, no:1125, s.30b.

⁹⁷ Karazeybek, **a.g.t.**, s.74.

⁹⁸ VAD, no:1119, s.129b.

⁹⁹ VAD, no:1109, s.95b.

¹⁰⁰ VAD, no:1109, s.98a.

¹⁰¹ Şem'a: Mum.

¹⁰² VAD, no:1111, s.56b.

¹⁰³ VAD, no:1216, s.22a.

¹⁰⁴ Karazeybek, **a.g.t.**, s.74.

Abdullah arzıyla yenilenmiştir.¹⁰⁵ Şaban 1168 (Mayıs-Haziran 1755) tarihinde Molla Bahşi Mahallesi Mescidi'nin bir buçuk akçe ile müezzini Mehmet'in beratı yenilenmiştir.¹⁰⁶

1.2.25. Sinan Halife Mahallesi

Hurufat Defteri kayıtlarında ismi geçen mahallelerden biri de Sinan Halife Mahallesi'dir. Mahalleyle aynı isimle anılan Sinan Halife Mescidi, mahallede bulunan yapılardandır. Molla Hatun'un bina ve vakf ettiği¹⁰⁷ başka bir kayıтта "Kamile Hatun'un vakf ettiği muallimhâne"¹⁰⁸ olarak bahsedilen mektep burada bulunmaktadır. Zilhicce 1133 (Eylül-Ekim 1721) tarihinde Sinan Halife Mahallesi Mescidi'nde Mustafa Ağa Vakfı'ndan müezzin ve kayyum Yusuf'un beratı yenilenmiştir.¹⁰⁹

1.2.26. Sinan Paşa Mahallesi

Mahalleyle aynı isimle anılan mescit, Şeyh Ali Zaviyesi mahallede bulunan yapılardandır. Mahallede bir de muallimhâne bulunmaktadır. Cemaziyelevvel 1131 (Mart-Nisan 1719) tarihinde Sinan Paşa Mahallesi Mescidi'nde kayyum olmayıp, bir akçe ile Hacı Ali atanmıştır.¹¹⁰ Şaban 1132 (Haziran-Temmuz 1720) tarihinde Sinan Paşa Mahallesi'nde Muallimhânenin vakfının evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellisi Hacı Hüseyin mahlülünden evlad-ı vakıftan Zeliha hatun atanmıştır.¹¹¹

1.2.27. Sofular Mahallesi (Dâî Recep Mahallesi)

Afyonkarahisar'ın en eski mahallerinden biri olan Sofular Mahallesi önceleri Dâî Recep Mahallesi olarak anılırken 1731 ve 1776 yıllarına ait sicil kayıtlarında Sofular Mahallesi olarak anıldığı görülmektedir.¹¹² Günümüzde ise mahalle, Dâî Recep Mahallesi olarak anılmaktadır. Abdi Kadı Mescidi, Ahmet Ağa Mescidi, Demiroğlu Mescidi, Abdi Kadı Çeşmesi, Cırcır Çeşme, Küçük Çeşme mahallede bulunan yapılardandır. Sofular Mahallesi'nin de avarız vakfi bulunmaktadır. Cemaziyelevvel 1156 (Haziran-Temmuz 1743) tarihinde Sofular

¹⁰⁵ VAD, no:1128, s.84b.

¹⁰⁶ VAD, no:1110, s.5b.

¹⁰⁷ VAD, no:1113, s.25b.

¹⁰⁸ VAD, no:1112, s.69b.

¹⁰⁹ VAD, no:1107, s.94a.

¹¹⁰ VAD, no:1107, s.93a.

¹¹¹ VAD, no:1107, s.94a.

¹¹² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.82.

Mahallesi'nde Abdi Kadı Mescidi Şerifi Vakfı'nın mütevellisi olmayıp günlük iki akçe ile İsmail oğlu Ali atanmıştır.¹¹³ Safer 1160 (Şubat-Mart 1747) tarihinde Sofular Mahallesi'nde Abdi Kadı Çeşmesi nukuduna iki akçe ile nazır olan Mehmet vefat etmiş boş kalan göreve Hacı Ahmet atanmıştır.¹¹⁴ Şevval 1189 (Kasım-Aralık 1775) tarihinde Sofular Mahallesi Avarız vakfi paralarının mütevellisi ve nazırını olmayıp, lazım olduğundan günde üç akçe ile Hüseyin atanmıştır. Hüseyin ferağından aynı tarihte Mahmut atanmıştır.¹¹⁵

1.2.28. Tâc-Ahmet Mahallesi

Afyonkarahisar'da ilk yerleşimin olduğu mahallelerden biridir. Günümüzde Taciahmet Mahallesi olarak anılmaktadır. Bu mahallenin de Afyonkarahisar'ın çoğu mahallesinde olduğu gibi avarız vakfi bulunmaktadır. Tahtalı Mescit mahallede bulunan yapılarıdır. Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Tac Ahmet Mahallesi'nde avarız vakfi olan paraların dört akçe ile mütevellisi olan Yakup'un beratı yenilenmiştir.¹¹⁶ Zilka'de 1133 (Ağustos-Eylül 1721) tarihinde Tac-Ahmet Mahallesi Avarız Vakfı'nın cabisi olmayıp, üç akçe ile Süleyman atanmıştır.¹¹⁷

1.2.29. Yukarı Pazar Mahallesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları diğer bir mahalle de Yukarı Pazar Mahallesi'dir.¹¹⁸ Adını bulunduğu konumdan alan Yukarı Pazar Mahallesi'nin diğer mahallelerin çoğunda olduğu gibi avarız vakfi mevcuttur. Yukarı Pazar Mahallesi Mescidi, Yukarı Pazar Mahallesi Çeşmesi¹¹⁹ mahallede bulunan yapılarıdır. Şaban 1189 (Eylül-Ekim 1775) tarihinde Yukarı Pazar Mahallesi Mescid-i Şerifi'nin tamirine, mahallenin avarızına ve çeşmenin tamirine vakf olan paraların mütevellisi Ahmet'tir.¹²⁰

¹¹³ VAD, no:1112, s.70a.

¹¹⁴ VAD, no:1112, s.72a.

¹¹⁵ VAD, no:1111, s.52a.

¹¹⁶ VAD, no:1107, s.88a.

¹¹⁷ VAD, no:1107, s.94a.

¹¹⁸ Karazeybek, **a.g.t.**, s.75.

¹¹⁹ VAD, no:1112, s.73b.

¹²⁰ VAD, no:1216, s.20a.

1.2.30. Zaviye Mahallesi (Zaviye Sultan)

Afyonkarahisar'da müslüman ve gayrimüslim halkın bir arada yaşadıkları diğer bir mahalle de Zâviye Mahallesi'dir.¹²¹ Zaviye Mahallesi Mescidi, mahallede bulunan yapılardandır. Cemaziyelevvel 1134 (Şubat-Mart 1722) tarihinde Zaviye Mahallesi Mescidi'nde imam Derviş Bekir vefat etmiş yerine Hüseyin atanmıştır.¹²²

¹²¹ Karazeybek, **a.g.t.**, s.75.

¹²² VAD, no:1107, s.94b.

II. BÖLÜM

KARAHİSAR-I SAHİB'DE BULUNAN CAMİ VE MESCİTLER

2.1. CAMİLER VE MESCİDLER

Camiler, beş vakit namazla birlikte, Cuma namazı ve bayram namazlarının kılındığı, kürsüsü ve mimberi olan mabetlerdir. Mescitler de ise kürsü ve mimber bulunmaz, Cuma namazı ve bayram namazı kılınmaz, sadece vakit namazları kılınır. İncelediğimiz Hurufat Defteri kayıtlarında bazı mescitlerin zamanla mimber eklenerek camiye dönüştürüldüğünü tespit ettik.

2.1.1. Abdi Çavuş Camii (Cami-i Cedid / Yeni Cami / Hacı Bakı Oğulları Külliyesi)

Karahisar-ı Sahib'in Hacı Evtal Mahallesi'nde bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşan eserlerden biri olan cami 1711 yılında inşa edilen Yeni Cami Külliyesi'nin bir parçasını oluşturmaktadır.¹²³ Abdi Çavuş tarafından yaptırılan cami, Cami-i Cedid olarak da anılır. Şevval 1143 (Nisan-Mayıs 1731) tarihinde va'izlik vazifesi İbrahim'den İvaz oğlu Mustafa'ya verilmiştir.¹²⁴ Mescid-i Cedid diye bilinen mescidde imamlık vazifesi, Abdülkadir'den damadı Ahmed'e verilmiştir.¹²⁵ Şaban 1148 (Aralık-Ocak 1735-1736) tarihinde el-Hac Abdi Çavuş'un bina eylediği Cami-i Cedid'de üç gün öğle namazından sonra beş akçe ile vaiz ve nasih olan İbrahim vefat etmiş, oğlu Mehmet var iken Mustafa adında bir kişi kendi üzerine haksız olarak berat ettirmiş, refinden Mehmet atanmıştır.¹²⁶

2.1.2. Abdi Kadı Mescidi (Küçük İmamoğlu/ Dâî Recep)

Sofular Mahallesi'nde bulunan, günümüze kadar ulaşmış olan mescidin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Mescidin bir de vakfı bulunmaktadır.¹²⁷ Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Abdi Kadı Mescidi'nde iki akçe ile imam olan Abdi Halife'nin beratı yenilenmiştir.¹²⁸ Şaban 1137 (Nisan-Mayıs 1725) tarihinde Abdi Kadı Mescidi'nin kayyumı olmayıp, mescide kayyum lazım

¹²³ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.70.

¹²⁴ VAD, no:1109, s.96b; no:1109, s.90b.

¹²⁵ VAD, no:1112, s.73b.

¹²⁶ VAD, no:1109, s.96a.

¹²⁷ VAD, no:1109, s.94b; no:1110, s.5b.

¹²⁸ VAD, no:1107, s.88a.

olduğundan nim akçe ile Recep Halife atanmıştır.¹²⁹ Muharrem 1231 (Aralık-Ocak 1815-1816) yılında caminin imamı olan Ali oğlu İsmail ölmüş yerine büyük oğlu Ahmet imam olmuştur.¹³⁰

2.1.3. Abdullah Efendi Mescidi

İmaret Mahallesi, Avrat Bazarı yakınlarında bulunan mescit Abdullah Efendi tarafından yaptırılmıştır.¹³¹ Muharrem 1110 (Temmuz-Ağustos 1698) tarihinde Abdullah Efendi Mescidi'nde nim akçe ile imam olan Halil'in vefatı üzerine oğlu İbrahim atanmıştır.¹³² Cemaziyelahir 1141 (Ocak 1729) tarihinde Abdullah Efendi Mescidinde iki akçe ile kayyum, ferraş ve damcı Musa'nın vazifesini bırakması üzerine Mehmed'e berat verilmiştir.¹³³ Cemaziyelevvel 1167 (Şubat-Mart 1754) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hacı Abdullah Efendi Mescidi denen Ashab-ı Hayrat mescidde Pazartesi ve Cuma gecelerinde kendi ruhu için yasin-i şerif tilavet olunmak üzere 50 kuruş ve nemasını şart etmekle mütevellî ve yasin-hân olan İbrahim beratsız olduğundan yeniden inayet buyruldu.¹³⁴

2.1.4. Abdürrahim Mısırî – Kasım Paşa Camii

Günümüzde mevcut olmayan yapı XV. yüzyılda Mısırlıoğlu Abdürrahim Karahisari tarafından yaptırılmıştır. Ne zaman yıkıldığı ile ilgili bir bilgi yoktur. Bedesten karşısında, Saraçlar Çarşısı diye bilinen çarşının arka kısmına düşen yerde bulunmaktadır.¹³⁵ Daha sonra minberin eklenmesiyle camiye dönüşmüştür. Sofular Mahallesi'nde bulunan caminin ihtiyaçları için kurulmuş bir vakıf bulunmaktadır. Camide görev yapanlardan bazılarının ücretleri buradan karşılanmaktadır. Rebiülahir 1117 (Temmuz-Ağustos 1705) tarihinde Kasım Paşa Camii para vakfına nazır lazım olup, Himmet Halife nazır olarak atanmıştır.¹³⁶ Cemaziyelevvel 1121 (Temmuz-Ağustos 1709) yılında Cuma günleri devir-hânlık yapan Mehmed'e vakfin zevâidinden (fazlalık) iki akçe tahsis edilmiştir.¹³⁷

¹²⁹ VAD, no:1119, s.129a.

¹³⁰ VAD, no:555, s.39a.

¹³¹ VAD, no:1109, s.95b.

¹³² VAD, no:1140, s.284a.

¹³³ VAD, no:1139, s.124b.

¹³⁴ VAD, no:1112, s75a.

¹³⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.84.

¹³⁶ VAD, no:1107, s.88b.

¹³⁷ VAD, no:1107, s.90a.

Rebiülahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Kasım Paşa Camii'nin Abdürrahim Mısri Vakfı'ndan iki akçe ile cüz-hân Mehmed'in beratı yenilenmiştir.¹³⁸

2.1.5. Ahmed Ağa Mescidi (Dört Direkli Cami)

Karahisar-ı Sahib'in Sofular Mahallesi sınırlarında olup, Kasım Paşa Camii civarında bulunan mescidin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Mescidi yaptıran Karahisar-ı Sahib Mütesellimi Ahmet Ağa'dır. Cemaatin çoğalması ile minber eklenerek camiye çevrilen mescid, *Dört Direkli Mescid* olarak da anılmaktaydı.¹³⁹ Dört Direkli diye bilinen caminin tamir ve termimi için kurulmuş bir para vakfı mevcuttur.¹⁴⁰ Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde Ahmed Ağa binası mescidinin etrafında camiye ihtiyaçları olduğu için mescidin mimber ve hitabeti günlük bir akçe ile Naib Ömer arzıyla, Hacı Ahmed oğlu Mehmed'e verildi.¹⁴¹

2.1.6. Akça Cami

İmaret Mahallesi'nde bulunan camilerden biridir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan cami ile ilgili 1750 tarihli Hurufat Defteri kaydında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Ramazan 1163 (Ağustos-Eylül 1750) tarihinde İmaret Mahallesi'nde bulunan Akça Camii'nde ikinci imamlık vazifesi, yeniden İbrahim'e verildi.¹⁴²

2.1.7. Akmescit

Afyonkarahisar Mevlevi Camii'nin doğusunda adını verdiği mahallede bulunan cami ilk Osmanlı Dönemi yapılarından biridir. Bir köşesinde çeşmesi bulunan cami küçük bir mezarlık önüne yapılmıştır. Klasik Osmanlı tarzı yapılarından ve beyaz badanalı olduğu için Akmescit ismini almıştır.¹⁴³ İvaz Hamza Çelebi Camii, Hamamcı Çelebi Camii¹⁴⁴, Kettancı Hacı Hamza Mescidi olarak da anılmaktadır. Kettancı Hacı Hamza inşa etmiştir. Kettancı Hacı Hamza Mescidi olarak da bilinen mescit Hamamcı Mehmed Çelebi'nin mimberini yapmasıyla cami olmuştur.¹⁴⁵ Bazı görevlilerin ücretleri, Ayşe Hatun Vakfı'ndan bazıları Ashab-ı

¹³⁸ VAD, no:1110, s.4b.

¹³⁹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.99.

¹⁴⁰ VAD, no:1216, s.21a.

¹⁴¹ VAD, no:1125, s.31a.

¹⁴² VAD, no:1112, s.74a.

¹⁴³ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C:1 (İzmir: Karınca Matbaacılık ve Ticaret Şirketi, 1971), s.356.

¹⁴⁴ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.100.

¹⁴⁵ VAD, no:1107, s.92a; no:1107, s.93b.

Hayrat Vakfı'ndan karşılanmaktadır.¹⁴⁶ Ayrıca Hamamcı Mehmed Çelebi'nin vakf ettiği para vakfı;¹⁴⁷ imam, müezzin ve çerağı için de yine bir para vakfı bulunmaktadır.¹⁴⁸ Cemaziyelevvel 1128 (Nisan-Mayıs 1716) tarihinde adı geçen mescidde, İmam Mehmed 12 akçe ile hatib, vaiz, ser-mahfil ve devirhân olarak vazifelendirilmiştir.¹⁴⁹ Zilka'de 1142 (Mayıs-Haziran 1730) tarihinde de mübarek gecelerde temcid-hânlık ve sala-hânlık yapanların ücretleri Seyyid Süleyman'ın vakf eylediği 40 kuruşun nemasından¹⁵⁰ karşılanmıştır. Cami-i şerifte günlük üç akçe ile; sermahfil, devirhân ve caminin imam, mü'ezzin ve çerağına vakf olunan paraların da iki akçe ile mütevellisi olan Osman oğlu Hayrullah ölmüş yerine büyük oğlu Adil'e tevcih buyrulmuştur.¹⁵¹

Bazı belgelerde caminin İmaret Mahallesi'nde bulunduğu yazmaktadır. Söz konusu iki mahallenin yan yana olmasından dolayı bu şekilde yazıldığı düşünülebilir. Şevval 1166 (Ağustos 1753) tarihinde İmaret Mahallesi'ndeki Akmescit demekle ma'ruf Mescid-i Cedid'de tayin ile imam olan Mustafa'nın vazifesini bırakması üzerine Ebubekir oğlu Süleyman atanmıştır.¹⁵²

2.1.8. Arab Mescidi / Arab Dede Camii (Muslihüddin Mısırî Camii)

Afyonkarahisar'ın Arab Mescidi Mahallesi'nde bulunan mescidin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyip XV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Abdürrahim Mısırî'nin kardeşi Muslihüddin Mısırî'nin lakabının *Arap Dede* olduğu düşünülmektedir. Camide bulunan türbenin de Arap Dede'ye atfedildiği söylenmektedir.¹⁵³ Evliye Çelebi Seyahatname'sinde Arap Camii'in, eski ve toprak örtülü olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Şaban 1185 (Kasım-Aralık 1771) tarihinde mescidde günlük bir akçe ile kayyum olan Ali çocuğu olmadığı halde vefat etmiş, boş kalan göreve Osman getirilmiştir. Yine Cemaziyelahir 1186 (Ağustos-Eylül 1772) tarihinde Arab Mescidi diye bilinen camide günlük iki akçe ile cuma mü'ezzini olan Seyyid Ahmed çocuğu olmaksızın vefat etmiş, boş kalan

¹⁴⁶ VAD, no:1110, s.5a; no:1119, s.130a.

¹⁴⁷ VAD, no:1107, s.92a.

¹⁴⁸ VAD, no:1125, s.30a.

¹⁴⁹ VAD, no:1107, s.92a.

¹⁵⁰ VAD, no:1139, s.125b.

¹⁵¹ VAD, no:555, s.35b.

¹⁵² VAD, no:1112, s.75a.

¹⁵³ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.107.

¹⁵⁴ *Evliya Çelebi*, s.20.

göreve Naib Hafız Ali arzıyla İbrahim getirilmiştir.¹⁵⁵ Şaban 1164 (Haziran-Temmuz 1751) tarihinde Arab Dede Camii'nde nim akçe ile devirhan, iki buçuk akçe ile Cuma günlerinde mü'ezzin ve üç akçe ile İsa Dede'den boş kalan mü'ezzinlik görevini yapmakta olan Ahmed vefat etmiş boş kalan göreve Naib Hayrullah Efendi arzıyla Ömer getirilmiştir.¹⁵⁶ Zilkade 1188 (Ocak-Şubat 1775) tarihinde Muslihüddin Mısrî Camii'nin cüz-hânı iki akçe ile Hafız Hacı Mehmet'tir.¹⁵⁷

2.1.9. Arasta Mescidi (Germiyanlar Cami)

Kasaplar, yemeniciler ve bakırcılar çarşısı yakınlarında bulunan mescit günümüze kadar varlığını korumuştur. 1355 tarihinde Mehmed oğlu hacı İsmail tarafından Ulu Camii'den 14 sene sonra yaptırıldığı bilinen mescit Afyonkarahisar'daki en eski yapılarıdır.¹⁵⁸ Camide görev yapanların ücretlerinin karşılandığı çeşitli vakıflar bulunmaktadır. Mescit, 1752 yılında Hacı Mürsel tarafından tamir edilmiştir. Zilkade 1165 (Eylül-Ekim 1752) tarihinde Arasta Sûku'nda Hacı Mürsel'in tamir ettiği caminin bâ-muayyene hatibi Ahmet'in vazifesini bırakması üzerine yerine İbrahim atanmıştır.¹⁵⁹ Cemaziyelevvel 1193 (Mayıs-Haziran 1779) tarihinde Arasta Mescidi'nde Zeliha Hatun vakfından almak üzere, Ramazan-ı Şerif'te teravîh imamı olarak, günde dört akçe ile Mustafa atanmıştır.¹⁶⁰

2.1.10. At Bazarı Camii (Umur Bey Camii)

Selçuklu mimari tarzına sahip olan cami Ulu Cami ile benzer özelliklere sahip bir yapıdır. Bugünkü Zafer Anıtı'nın bulunduğu yerde olan cami günümüzde mevcut değildir.¹⁶¹ 1455 yılında yapılan caminin kitabesi yoktur. Günümüzde mevcut olmayan cami, 1933 yılında yıkılarak yerine Zafer Abidesi yapılmıştır.¹⁶² Ahşap çatılı ve direkli bir yapıydı. Halk arasında Paşa Camii olarak anılan cami Hurufat Defterlerinde At Bazarı Camii ve Umur Bey Camii olarak

¹⁵⁵ VAD, no:1114, s.19b; no:1115, s15a.

¹⁵⁶ VAD, no: 1112, s.74a.

¹⁵⁷ VAD, no:1216, s.19a.

¹⁵⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.112.

¹⁵⁹ VAD, no:1112, s.75a.

¹⁶⁰ VAD, no:1111, s.54b.

¹⁶¹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.56.

¹⁶² Yusuf İlgar, "Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Eserlerimiz Umur Bey Külliyesi", *I. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (b.y.y: Afyon Belediyesi Yayınları, 1990), s.97-104.

geçmektedir.¹⁶³ 1671 tarihinde Afyonkarahisar'a gelen Evliya Çelebi Seyahatname'sinde At Pazarı Camii'ni toprak örtülü olarak anlatmıştır.¹⁶⁴ Bazı görevlilerin ücretleri Hacı Asiye Hatun'un vakf ettiği nakit paralardan karşılanmıştır. Ayrıca caminin kendi vakfı da bulunmaktadır.¹⁶⁵ Rebiülevvel 1126 (Aralık-Ocak 1714-1715) tarihinde Umur Bey'in bina ettiği At Pazarı Camii'nde bâ-muayyene imam ve cuma günleri bâ-muayyene vaiz olan Yusuf ferağından vaizlik oğlu Süleyman'a imamlık da oğlu Receb'e verilmiştir.¹⁶⁶ Rebiülahir 1188 (Haziran-Temmuz 1774) tarihinde Umur Bey binası At Pazarı Camii'nin Cuma günlerinde bâ-muayyene vaizi Şeyh Abdullah'tır.¹⁶⁷ Ramazan 1239 (Nisan-Mayıs 1824) yılında caminin devirhâni olan Ahmet oğlu Mehmet Raşit çocuğu olmadığı halde ölmüş, boş kalan görev Hafız Ahmet'e verilmiştir.¹⁶⁸

2.1.11. Baba Yusuf Mescidi

Ayakkabıcılar Çarşısındaki mescidlerden biridir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan mescit ile ilgili, 1700'lü yılların Hurufat Defteri kayıtlarında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Zilhicce 1122 (Ocak-Şubat 1711) tarihinde Haffaflar Sûkunda (Ayakkabıcılar Çarşısı) Baba Yusuf Mescidi'nde bir akçe ile imam olan Hacı Mehmed vefat etmiş yerine damadı Mustafa atanmıştır.¹⁶⁹ Rebiülevvel 1125 (Mart-Nisan 1713) tarihinde Haffaflar Sûkunda, Baba Yusuf Mescidi'nde vakt-i zuhr¹⁷⁰ ve asrda¹⁷¹ (öğle va ikinci vakitlerinde) bir akçe ile imam olan Ali vefat etmiş yerine Mustafa atanmıştır.¹⁷²

2.1.12. Bedrik Mahallesi Mescidi (İbik / Akosmanoğlu)

Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen mescit Bedrik Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mescit hakkında çok fazla bilgi yoktur. 1800'lü yılların Hurufat Defteri Kayıtlarında bazı bilgilere rastlanmıştır. Ramazan 1234 (Haziran-Temmuz 1819) tarihinde mescidde atama ile imam olan Hüseyin oğlu

¹⁶³ VAD, no:1115, s.16a.

¹⁶⁴ *Evliya Çelebi*, s.20.

¹⁶⁵ VAD, no:1216, s.18a; no:1108, s.50a.

¹⁶⁶ VAD, no:1107, s.92a.

¹⁶⁷ VAD, no:1216, s.18a.

¹⁶⁸ VAD, no:555, s.39b.

¹⁶⁹ VAD, no:1107, s.90a.

¹⁷⁰ **Zuhr:** Öğle

¹⁷¹ **Asr:** İkinci

¹⁷² VAD, no:1107, s.91a.

Halil'in vefatıyla yerine oğulları Ali, Ahmet ve Hüseyin nam kardeşler atanmıştır.¹⁷³

2.1.13. Burmalı Cami

Burmalı Mahallesi'nde bulunan caminin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir.¹⁷⁴ Günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Rebiülevvel 1119 (Haziran-Temmuz 1707) tarihinde Burmalı Mescid-i Şerifi'nde günlük bir akçe ile mü'ezzin Osman'nın beratı yenilenmiştir.¹⁷⁵ Zilhicce 1152 (Şubat-Mart 1740) tarihinde Burmalı Mescidi'nde bir akçe ile müezzin olan Osman vefat etmiş, çocuğu olmadığı için yerine Mehmet Halife atanmıştır.¹⁷⁶ Cemaziyelevvel 1188 (Temmuz-Ağustos 1774) tarihinde Burmalı Camii'nin hatibi nim (yarım) akçe ücretle Hacı Ali'dir.¹⁷⁷ Cemaziyelahir 1192 (Haziran-Temmuz 1778) tarihinde Burmalı Mescidi'nde günde iki akçe ile müezzin olan Mehmet vefat etmiş, yerine oğlu Mehmet atanmıştır.¹⁷⁸

2.1.14. Cami-i Kebir (Ulu Cami / Hoca Bey Camii)

Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan cami Selçuklu veziri Fahreddin Ali'nin oğlu Nusreddin Hasan tarafından yaptırılmıştır. Selçuklular Dönemi'nden günümüze ulaşan nadir eserlerdendir. Hoca Bey tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Camiyle ilgili en eski kayıt minber kapısında yazılı olan kayıttır.¹⁷⁹ Hurufat Defteri kayıtlarında, Hoca Bey Camii, Cami-i Kebir isimleriyle anılmaktadır. Osman Lala Mezraası Cami-i Kebir'in hitabetine şart-ı vakf olunmuştur.¹⁸⁰ Zilka'de 1131 (Eylül-Ekim 1719) tarihinde Cami-i Kebir'de vakt-i 'ıṣa'i¹⁸¹ ve vakt-i sabahta müezzin lazım olmakla bir akçe ile Halil Halife atanmıştır.¹⁸² Zilka'de 1150 (Şubat-Mart 1738) tarihinde caminin para vakfının mütevellisi olmadığı için Şeyh Hafız Ali Halife müteveli olarak görevlendirilmiştir.¹⁸³ Hoca Beyin bina ettiği Cami-i Kebirde Zilhicce 1152 (Şubat-Mart 1740) tarihinde yevmi üç buçuk akçe ile devir-hân ve cuma müezzini

¹⁷³ VAD, no:555, s.36b.

¹⁷⁴ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.120.

¹⁷⁵ VAD, no:1081, s.68a.

¹⁷⁶ VAD, no:1109, s.99b.

¹⁷⁷ VAD, no:1216, s.18b.

¹⁷⁸ VAD, no:1111, s.54a

¹⁷⁹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.151.

¹⁸⁰ VAD, no:1216, s.20a.

¹⁸¹ 'Iṣa'i: Akşam.

¹⁸² VAD, no:1107, s.93b.

¹⁸³ VAD, no:1109, s.98a.

olan Osman bilâ-veled (çocuksuz olarak) vefat etmiştir, boş kalan göreve Mehmed halife getirilmiştir.¹⁸⁴ Safer 1164 (Aralık-Ocak 1750-1751) tarihinde Cami-i Kebir'in cemaati kesir (çok) olduğundan, imam-ı sani (ikinci imam) olarak Mahmet Halife atanmıştır.¹⁸⁵ Muharrem 1190 (Şubat-Mart 1776) tarihinde Cami-i Kebir'in beş akçe ile damcısı olan Ömer'in beratı yenilenmiştir.¹⁸⁶

2.1.15. Çavuşbaş Camii

Çavuşbaş Mahallesi'nde bulunan cami Umur oğlu Mustafa tarafından 1575 tarihinde yaptırılmış, kare kesitli, bir ana kubbe ve son cemaat yerindeki üç küçük kubbe ile örtülü bir yapıdır.¹⁸⁷ Günümüzde Olucak Mahallesi olarak anılan mahallede aynı isimle varlığını sürdürmektedir. Mescidin bir de vakfı bulunmaktadır. Vakfın nezareti mahalle halkına şart olunmuştur.¹⁸⁸ Hurufat Defteri kayıtlarında “Çavuşbaş Mustafa Mescidi” olarak da geçmektedir.¹⁸⁹ Zilhicce 1117 (Mart-Nisan 1706) tarihinde Çavuşbaş Mescidi vakfına cabi lazım olup bir akçe ile Hüseyin atanmıştır.¹⁹⁰ Zilhicce 1161 (Kasım-Aralık 1748) tarihinde Çavuşbaş Mescidi'nde iki akçe ile müezzin olan Hasan vefat etmiş yerine oğlu Ali atanmıştır.¹⁹¹ Şaban 1150 (Kasım-Aralık 1737) tarihinde Çavuşbaş Mescidi Evkafı'nın üç akçe ile muallimi ve cabisi olan Süleyman Halife ferağından, Abdullah Halife atanmıştır.¹⁹² Şaban 1245 (Mayıs-Haziran 1830) tarihinde Çavuşbaş Camii'nde hasbî¹⁹³ hatib olan Hüseyin vefat etmiş, boş kalan göreve oğulları Hamza ve Mustafa getirilmiştir.¹⁹⁴

2.1.16. Çavuşoğlu Mescidi / Kâbe Mescidi

Çavuşoğlu Mahallesi'nde bulunan mescit 1397 tarihinde Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Kare planlı ve tek kubbeli olan mescit, Afyonkarahisar'ın en eski tarihi yapılarından biridir.¹⁹⁵ 1739 tarihli bir Hurufat Defteri kaydında, Çavuşoğlu Mahallesi civarında cami olmadığı ve mevcut

¹⁸⁴ VAD, no:1109, s.99b.

¹⁸⁵ VAD, no:1112, s.74a.

¹⁸⁶ VAD, no:1216, s.21a.

¹⁸⁷ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.122.

¹⁸⁸ VAD, no:1107, s.94a.

¹⁸⁹ VAD, no:1112, s.70a.

¹⁹⁰ VAD, no:1107, s.89a.

¹⁹¹ VAD, no:1112, s.73a.

¹⁹² VAD, no:1109, s.97b.

¹⁹³ **Hasbî:** Karşılık beklemeden, Allah rızası için.

¹⁹⁴ VAD, no:557, s.14b.

¹⁹⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.162.

mescidin camiye dönüştürüldüğü yazmaktadır.¹⁹⁶ Ulu Cami'nin batısında bulunan mescid Kâbe'nin ölçülerine göre yapıldığı için Kâbe Mescidi ismini almıştır.¹⁹⁷ Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Çavuşoğlu Mahallesi Mescidi'nde imam olan Yusuf ferağından İbrahim atanmıştır.¹⁹⁸

2.1.17. Dârü'l-Kurrâ (Kurrâ) Cami

Ne zaman yapıldığı bilinmeyen cami, Umur Bey Mahallesi, Keçeciler Çarşısı yakınında bulunmaktadır. Günümüzde de faaliyette olan cami kayıtlarda Dâr-ı Kurrâ, Dârü'l-kurrâ ve Kurrâ Camii olarak geçmektedir.¹⁹⁹ Zilhicce 1122 (Ocak-Şubat 1711) tarihinde Darü'l-kurra Camii'nde bir akçe ile müezzin, devirhân ve muarrif olan Hacı Mehmet vefat etmiş yerine damadı Mustafa atanmıştır.²⁰⁰ Rebiülevvel 1126 (Mart-Nisan 1714) tarihinde Darü'l-kurra Camii'nde bâ-muayyene müteveli Ahmed vefat etmiş yerine Salih atanmıştır. Ayrıca Ahmed Kurra caminde; Cuma günlerinde devirhan, beş akçe ile imam, iki akçe ile katib, iki akçe ile ser-mahfil, üç akçe ile mektebde muallim, beş akçe ile hatiblik görevlerini yapmaktaydı. Vefatı üzerine devirhânlık, imamlık ve mekteb muallimliği görevleri Halil'e; ser-mahfillik ve hatiblik görevleri de Receb'e verilmiştir. Rebiülahir 1126 (Nisan-Mayıs 1714) tarihinde üç akçe ile Şeyhül-kurra olan Ahmed'in vefatı üzerine Şeyh Receb atanmıştır.²⁰¹

2.1.18. Demiroğlu / Timuroğlu Mescidi

Sofular Mahallesi'nde bulunan mescit günümüzde mevcut değildir. Hurufat Defteri kayıtlarında Temürcüoğlu Mescidi olarak da bahsedilmektedir. Zilkade 1108 (Mayıs-Haziran 1697) tarihinde Temürcüoğlu Mescidi'nde nim akçe ile cüz-hân İsmail vefat etmiş yerine Ali atanmıştır.²⁰² Rebiülevvel 1116 (Temmuz-Ağustos 1704) tarihinde cüz-hân olan Mustafa'nın beratı yenilenmiştir.²⁰³ Zilhicce 1133 (Eylül-Ekim 1721) tarihinde Timuroğlu Mescidi'nde cüz-hân Mehmet

¹⁹⁶ VAD, no:1109, s.99a.

¹⁹⁷ Gönçer, **a.g.e.**, s.355.

¹⁹⁸ VAD, no:1107, s.88a.

¹⁹⁹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.194.

²⁰⁰ VAD, no:1107, s.90b.

²⁰¹ VAD, no:1107, s.91b.

²⁰² VAD, no:1140, s.283b.

²⁰³ VAD, no:1107, s.88a.

mahlülünden İbrahim atanmıştır.²⁰⁴ Şaban 1136 (Nisan-Mayıs 1724) tarihinde Demiroğlu Mescidi'nin kayyumı olmayıp iki akçe ile Seyyid Veli atanmıştır.²⁰⁵

2.1.19. Doğancı Mahallesi Mescidi (Kırklar Makamı)

Adını verdiği mahallede bulunan mescit günümüzde de kullanılmaktadır. Mescit için hayır sahiplerinin vakf ettiği para vakfı bulunmaktadır. Şaban 1114 (Aralık-Ocak 1702-1703) tarihinde Doğancı Mahallesi Mescidi'nde kayyum olmayıp günde nim akçe ile Mehmet atanmıştır.²⁰⁶ Muharrem 1159 (Ocak-Şubat 1746) tarihinde Toğancı Mahallesi Mescidi'nde iki akçe ile imam olan Musa vefat etmiş, boş kalan göreve oğlu Mustafa atanmıştır.²⁰⁷ Zilhicce 1191 (Aralık-Ocak 1777-1778) tarihinde Doğancı Mahallesi Mescidi'ne ve mahalle-i mezburede cereyan eden çeşmeye bazı ashab-ı hayratın vakf ettiği nukud-ı mevkufelerin nazırı olmayıp, lazım olduğundan Ahmet atanmıştır.²⁰⁸

2.1.20. Efecik Mahallesi Mescidi

Baş Çeşme Camii olarak da bilinen mescit, Efecik Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1495-96 tarihinde Hacı İlyas oğlu Hacı Mustafa tarafından mescit olarak yaptırılmıştır. Çoğunlukla Baş Çeşme Camii, Efecik Mescidi ya da Efecik Mahallesi Mescidi isimleriyle anılmıştır. Bulunduğu mahalle Baş Çeşme Mahallesi olarak da anılır.²⁰⁹ Cemaziyelevvel 1152 (Ağustos-Eylül 1739) tarihinde Efecik Mahallesi Mescidi'nde bir akçe ile müezzin olan Abdullah vefat etmiş, yerine sülbi oğlu es-Seyyid Mehmet Halife atanmıştır.²¹⁰ Yaklaşık iki ay kadar görev yapan es-Seyyid Mehmet Şaban 1152 (Kasım-Aralık 1739) tarihinde vefat etmiş, yerine Hasan Halife atanmıştır.²¹¹ Muharrem 1154 (Mart-Nisan 1741) tarihinde Baş Çeşme Mahallesi, Efecik Mescidi'nde atama ile imam olan Hüseyin vefat etmiş, çocuğu olmadığı için yerine Hasan atanmıştır.²¹²

²⁰⁴ VAD, no:1107, s.94a.

²⁰⁵ VAD, no:1107, s.96a.

²⁰⁶ VAD, no:1081, s.67b.

²⁰⁷ VAD, no:1112, s.71a.

²⁰⁸ VAD, no:1111, s.54a.

²⁰⁹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.130.

²¹⁰ VAD, no:1109, s.99a.

²¹¹ VAD, no:1109, s.99b.

²¹² VAD, no:1109, s.100a.

2.1.21. Fakih Paşa Camii (Cürcani, İshak Fakih, Mahkeme)

Mescit, aynı adla anılan Fakih Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mescidin sicil kayıtlarında; Fakih Paşa Mahallesi Mescidi, Mahkeme Mahallesi Mescidi, Cürcani Camii, Hacı Ömer Camii gibi isimlerle zikredildiği görülürken halk arasında ise daha çok Cürcani, İshak Fakih ve Mahkeme isimlerinin kullanıldığı görülmektedir.²¹³ Seyyid Hacı Halil adında bir hayır sahibi tarafından tamir edilmiştir.²¹⁴ Safer 1178 (Ağustos-Eylül 1763) tarihinde Fakih Paşa Mahallesi'nde Seyyid el-Hac Halil'in tamir ettiği camide günde bir akçe ile hatip olan Halil Halife'nin rızasıyla görevini bırakması üzerine, Mehmet Emih Halife atanmıştır.²¹⁵ Cemaziyelahir 1188 (Temmuz-ağustos 1774) tarihinde Fakih Paşa Camii'nin hatibi bir akçe ile Hacı Hafız Musa'dır.²¹⁶ Cemaziyelahir 1189 (Temmuz-Ağustos 1775) tarihinde, Cuma günleri camide devir-hân olanlar için Emine Hatun'un vakf ettiği paraların nemasından almak üzere günde iki akçe ile devir-hân Hüseyin Halife'dir.²¹⁷ Fakih Paşa Camii'nde Şevval 1235 (Temmuz-Ağustos 1820) tarihinde bir akçe ile hatib olan Hüseyin, Hacı Musa mahlulünden mutasarrıf olup elinde olan beratının kaybolması üzerine arzuhal ile yeniden vazifelendirilmiştir.²¹⁸

2.1.22. Gedik Ahmed Paşa Camii / İmaret Camii

İmaret Mahallesi'nde bulunan cami Gedik Ahmed Paşa Camii ve İmaret Camii olarak bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in Sadrazamı Gedik Ahmet Paşa tarafından 1473'te yaptırılan külliye'nin içinde bulunmaktadır. Ayaz Ağa tarafından inşa edilmiştir.²¹⁹ Camide görev yapan kişilerin maaşları Ayas Bey vakfından ve Ayşe Hatun Vakfi'ndan²²⁰ karşılanmaktadır. Zilhicce 1114 (Nisan-Mayıs 1703) tarihinde Gedik Ahmed Paşa Camii'nde Hazreti Resulullah Efendimizin ruhu için bir akçe ile cüzhanlık görevi İsmail'e; Hazreti Ömer'in ruhu için okumak üzere bir akçe ile cüzhanlık Bayram Halifeye; Hazreti Osman'ın

²¹³ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.133.

²¹⁴ VAD, no:1108, s.50b.

²¹⁵ VAD, no:1108, s.50b.

²¹⁶ VAD, no:1216, s.18b.

²¹⁷ VAD, no:1216, s.20a.

²¹⁸ VAD, no:555, s.37a.

²¹⁹ Muharrem Bayar, "Afyonkarahisar ve Bolvadin'de İslâmi Dönem Kitabeleri", *Taşpınar*, S:9 (Aralık 2012), s.52.

²²⁰ VAD, no:1216, s.19a.

ruhu için okumak üzere cüzhanlık bir akçe ile Ahmed'e; Hazreti Ali'nin ruhu için okumak üzere cüzhanlık bir akçe ile Mehmed'e verilmiştir.²²¹

2.1.23. Hacı Evtal Mahallesi Mescidi (Kabaklı Mescidi)

Hacı Evtal'in 1658'den önce yaptığı mescit minaresiz ve ahşap bir yapıdır.²²² Hacı Abdullah tarafından yaptırılmıştır.²²³ Adından da anlaşılacağı gibi Hacı Evtal Mahallesi'nde bulunmaktadır. Şevval 1160 (Ekim-Kasım 1747) tarihinde Hacı Evtal Mahallesi Mescidi'nde bâ-muayyene imam olan Hafız Osman vazifesini bırakmış, yerine Ali Halife atanmıştır.²²⁴

2.1.24. Hacı Çelebi Mescidi / Hacı Abdi Çelebi Mescidi

İmaret Mahallesi'nde bulunan mescit, günümüze ulaşmayan eserlerdendir. Ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hurufat Defteri kayıtlarından, Hacı Çelebi tarafından yaptırıldığı tespit edilmiştir. Safer 1151 (Mayıs-Haziran 1738) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hacı Çelebi'nin bina eylediği mescitte bir akçe ile müezzin olan Yakup bin Hüseyin vefat etmiş, yerine Hafız Molla Ahmet atanmıştır.²²⁵ Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hacı Çelebi Mescidi'nin bâ-muayyene imamı İbrahim'dir.²²⁶ Cemaziyelevvel 1230 (Nisan-Mayıs 1815) tarihinde İmaret Mahallesi'nde el-Hac Çelebi binası mescidde bâ-muayyene imam olan el-Hac Hafız Mehmet vefat etmiş boş kalan göreve büyük oğlu Hüseyin atanmıştır.²²⁷

2.1.25. Hacı Hamza Mescidi

Babuçular Sûku'nda (Ayakkabıcılar Çarşısı) bulunan mescitlerden biri de Hacı Hamza Mescidi'dir. Mescit hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Hurufat Defteri kayıtlarında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Safer 1117 (Mayıs-Haziran 1705) tarihinde Hacı Hamza Mescidi'nde bir akçe ile imam olan Numan'ın vazifesi yenilenmiştir.²²⁸ Zilkade 1161 (Ekim-Kasım 1748) tarihinde Babuçular

²²¹ VAD, no1081, s.67b.

²²² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.142.

²²³ VAD, no:1140, s.284b.

²²⁴ VAD, no:1112, s.72b.

²²⁵ VAD, no:1109, s.98b.

²²⁶ VAD, no:1110, s.5a.

²²⁷ VAD, no:555, s.39a.

²²⁸ VAD, no:1107, s.88b.

Sûku'nda Hacı Hamza Mescidi'nde bir akçe ile imam olan İbrahim vefat etmiş yerine büyük oğlu Abdullah Halife atanmıştır.²²⁹

2.1.26. Hacı İsmail Mescidi

Haffaflar çarşısında bulunan mescitlerden biri de Hacı İsmail Mescidi'dir. Mescit hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1700'lü tarihlere ait Hurufat Defteri kayıtlarından bazı bilgilere ulaşılmıştır. Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Hacı İsmail Mescidi'ne nazır ve müezzin lazım olduğundan, nazır olarak Eyüp, müezzin olarak da Abdülkadir atanmıştır.²³⁰ Rebiülevvel 1122 (Nisan-Mayıs 1710) tarihinde Haffaflar Sûku'nda Hacı ismail Mescidi'nde bir akçe ile kayyum Mehmet vefat etmiş yerine Abdullah Halife atanmıştır.²³¹

2.1.27. Hacı Mahmud Mahallesi Mescidi

Ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen cami, Hacı Mahmut Mahallesi'nde, belediye binasının arkasında bulunmaktadır. Ancak Hacı Mahmut tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.²³² Hurufat Defteri kayıtlarından, mescidin ihtiyaçları için bir para vakfı bulunduğu anlaşılmaktadır. Şaban 1135 (Mayıs-Haziran 1723) tarihinde Hacı Mahmut Mahallesi Mescidi'nin para vakfının mütevellisi olmayıp bir akçe ile adı geçen mahalleden, Mustafa atanmıştır.²³³ Şaban 1135 (Mayıs-Haziran 1723) Hacı Mahmut Mahallesi Mescidi'nin çerağ vakfının mütevellisi olmayıp bir akçe ile Mustafa atanmıştır.²³⁴ Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Hacı Mahmut Mahallesi Mescidi'nin atama ile imamı olan Mustafa'nın vazifesi yenilenmiştir.²³⁵

2.1.28. Hacı Mustafa Mescidi

Karahisar-ı Sahib'in Efecik Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hacı Mustafa Mescidi²³⁶ olarak bilinen mescit, Efecik Mahallesi Mescidi diye de anılmaktadır. Şaban 1167 (Mayıs-Haziran 1754) tarihinde babası Salih'in vefatı üzerine tayinsiz olarak imam olan Lütfullah vefat etmiş yerine emmisi (amcası) Ahmed'in oğlu

²²⁹ VAD, no:1112, s.73a.

²³⁰ VAD, no:1107, s.88a.

²³¹ VAD, no:1107, s.90a.

²³² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.143.

²³³ VAD, no:1119, s.129b.

²³⁴ VAD, no:1107, s.95a.

²³⁵ VAD, no:1110, s.4b.

²³⁶ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.145.

Mustafa'ya berat buyrulmuştur. Yine Şevval 1167 (Temmuz-Ağustos 1754) tarihinde imamlık görevi, Lütfullah'ın vefatı üzerine Mehmed'e verilmiştir.²³⁷

2.1.29. Hacı Nasuh Mescidi

Aynı adla anılan, Hacı Nasuh Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hacı Nasuh Mahallesi; İmaret Mahallesi ve Viranbağı Mahallesi aralığında²³⁸ bulunmaktadır. Hurufat Defteri kayıtlarında mescit, İmaret Mahallesi'ndeki Hacı Nasuh Mescidi, el-Hac Nasuh Binası Mescid-i Şerifi olarak anılmaktadır. Hacı Nasuh tarafından yaptırılmıştır.²³⁹ Recep 1132 (Mayıs-Haziran 1720) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hacı Nasuh Mescidi'nde bir akçe ile imam Cafer'in vazifeyi bırakması üzerine, Süleyman atanmıştır.²⁴⁰ Cemaziyelahir 1164 (Nisan-Mayıs 1751) tarihinde mescidin beş akçe ile imamı olan Süleyman vefat etmiş yerine Naib Mu'tizâde Mehmed Efendi'nin arzı ile, İbrahim Halife görevlendirilmiştir.²⁴¹ Yaklaşık 18 yıl imamlık yapan İbrahim'in vazifesini bırakması üzerine Safer 1183 (Haziran-Temmuz 1769) tarihinde Ali atanmıştır.²⁴² Yine Receb 1226 (Temmuz-Ağustos 1811) tarihinde mescid-i şerifde günlük beş akçe ile imam olan Hafız Süleyman vefat etmiş boş kalan göreve Naib Mehmed İzzet arzıyla oğlu Hafız İsmail gelmiştir.²⁴³

2.1.30. Hacı Yahya Mescidi / Hacı Feyzullah Camii

Hacı Yahya Mahallesi'nde bulunan mescit günümüzde de aynı adla anılmaktadır. Hurufat Defteri kayıtlarında ashab-ı hayratdan Hacı Feyzullah Efendi'nin mimber eklemesiyle camiye dönüştürüldüğü tespit edilmiştir.²⁴⁴ Bu sebeple mescit Hacı Feyzullah Camii diye de anılmaktadır. Bazı görevlilerin ücretleri İbrahim Vakfı'nın nemasından karşılanmaktadır. Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Hacı Yahya Mahallesi'nin Mescidi'nde İbrahim'in para vakfının nemasından almak üzere, bir buçuk akçe ile imam-ı sani (ikinci imam) Hafız İbrahim'dir.²⁴⁵ Cemaziyelahir 1188 (Ağustos-Eylül 1774) tarihinde

²³⁷ VAD, no:1112, s.75b.

²³⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.146.

²³⁹ VAD, no:1109, s.100a.

²⁴⁰ VAD, no:1107, s.93b.

²⁴¹ VAD, no:1112, s.74a.

²⁴² VAD, no:1125, s.30b.

²⁴³ VAD, no:554, s.42a.

²⁴⁴ VAD, no:1113, s.25b.

²⁴⁵ VAD, no:1110, s.4b.

caminin imamı Süleyman oğlu Mehmet'ir.²⁴⁶ Şevval 1193 (Ekim-Kasım 1779) tarihinde Hacı Yahya Camii'nde bir akçe ile hatip olan İbrahim vefat etmiş, yerine oğlu Mehmet atanmıştır.²⁴⁷

2.1.31. Hasan Dedeoğlu Mescidi (Mescid-İ Cedid)

Hurufat Defteri kayıtlarında rastladığımız, İmaret Mahallesi'nde bulunan mescitlerden biri de Hasan Dedeoğlu Mescidi diye anılan Cedid Mescit'tir. 1732 tarihli bir Hurufat Defteri kaydında camiye dönüştürülmesiyle ilgili bilgiler ulaşılmıştır. Rebiülevvel 1145 (Ağustos-Eylül 1732) tarihinde Hasan Dedeoğlu Mescidi'nin cami olmasıyla, camiye hatip lazım olup bir akçe ile Abdülkadir Halife atanmıştır.²⁴⁸ Rebiülahir 1163 (Mart-Nisan 1750) tarihinde İmaret Mahallesi'nde Hasan Dedeoğlu Mescidi Camii'nde bir akçe ile hatip olan Abdülkadir vefat etmiş, yerine Osman Halife atanmıştır.²⁴⁹ Cemaziyelahir 1164 (Nisan-Mayıs 1751) tarihinde İmaret Mahallesi'nde vaki Hasan Dedeoğlu Mescidi demekle maruf Mescid-i Cedid'de bundan akdem mimber bina olunmağla Allah rızası için çalışan (ücretsiz) ikinci imamı İbrahim Halife'nin görevini bırakması üzerine Hüseyin Halife atanmıştır.²⁵⁰ Zilhicce 1165 (Ekim-Kasım 1752) tarihinde ikinci imamı Hüseyin rızasıyla görevini bırakmış, yerine İbrahim Halife'ye berat verilmiştir.²⁵¹

2.1.32. Kahil Mahalesi Mescidi

Ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyen mescit, Kahil Mahalesi'nde bulunmaktadır. 4 Şubat 1637 tarihli vakıf kaydında mescide ait vakıftan bahsedilmesi mescidin bu tarihten önce yapıldığını göstermektedir.²⁵² Şevval 1134 (Temmuz-Ağustos 1722) Kahil Mahallesi Mescidi'nde kayyum Ali'ye bir akçe ile berat olmuştur.²⁵³ Şevval 1189 (Kasım-aralık 1775) tarihinde Kahil Mahallesi Camii'nin hatibi iki akçe ile Hacı Musa oğlu Mehmet'tir.²⁵⁴

²⁴⁶ VAD, no:1216, s.18b.

²⁴⁷ VAD, no:1111, s.55a.

²⁴⁸ VAD, no:1109, s.93a.

²⁴⁹ VAD, no:1112, s.73b.

²⁵⁰ VAD, no:1112, s.74a.

²⁵¹ VAD, no:1112, s.75a.

²⁵² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.178.

²⁵³ VAD, no:1107, s.94b.

²⁵⁴ VAD, no:1216, s.20b.

2.1.33. Karakâtip Mescidi

Karakatip Mahallesi'nde bulunan cami hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1700'lü yıllara ait Huruf Defteri kayıtlarında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Safer 1118 (Mayıs-Haziran 1706) tarihinde Karakatip Mahallesi Mescidi'nde imam Hüseyin'in görevi yenilenmiştir.²⁵⁵ Recep 1145 (Aralık-Ocak 1732-1733) tarihinde Karakatip Mahallesi'nde bir akçe ile, babasından boş kalan imamlık vazfesine Musa atanmıştır.²⁵⁶

2.1.34. Karaman Mahallesi Mescidi

Karaman Mahallesi'nde bulunan mescidin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan mescit, hayır sahipleri tarafından yaptırılmıştır. 1700'lü yıllara ait Hurufat Defteri kayıtlarında bazı bilgilere rastlanmıştır. Şaban 1114 (Aralık-Ocak 1702-1703) tarihinde Karaman Mahallesi Mescidi'ne damcı olarak Eyüp atanmıştır.²⁵⁷ Şevval 1118 (Ocak-Şubat 1707) Karaman Mescidi'ne nim akçe ile Mehmet kayyum olarak atanmıştır.²⁵⁸ Cemaziyelevvel 1153 (Temmuz-Ağustos 1740) tarihinde Karaman Mahallesi Camii'nde iki akçe ile Cuma müezzini olan Süleyman vefat etmiş, yerine Abdülcelil Halife atanmıştır.²⁵⁹ Zilkade 1161 (Ekim-Kasım 1748) tarihinde Karaman Mahallesi'nde vaki Karaman Mescidi'nde yarım akçe ile kayyum olan İbrahim vefat etmiş yerine büyük oğlu Mahmut atanmıştır.²⁶⁰

2.1.35. Kayalı Mahallesi Mescidi

Aynı adla anılan Kayalı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mescit hakkında çok fazla bilgi yoktur. 1723 tarihli Hurufat Defteri kaydında mescit ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Cemaziyelahir 1135 (Mart-Nisan 1723) tarihinde Kayalı Mahallesi Mescidi'nde atama ile imam olan Musa'nın görevi bırakması üzerine, İbrahim atanmıştır.²⁶¹

2.2.36. Kubbeli Mescit

Germiyanogulları zamanına ait olan, Mehmet Bey oğlu Nusreddin Ahmet'in emri üzerine, İdris oğlu Hacı Ali tarafından yaptırılan Kubbeli Mescidi, günümüze

²⁵⁵ VAD, no:1107, s.89a.

²⁵⁶ VAD, no:1109, s.93a.

²⁵⁷ VAD, no:1081, s.67b.

²⁵⁸ VAD, no:1081, s.68a.

²⁵⁹ VAD, no:1109, s.100a.

²⁶⁰ VAD, no:1112, s.73a.

²⁶¹ VAD, no:1107, s.95a.

ulaşan eserlerdendir.²⁶² Aynı adla anılan Kubbeli Mahallesi'nde bulunmaktadır. Safer 1152 (Mayıs-Haziran 1739) tarihinde Kubbeli Mahallesi Mescidi'nde bâmuayyene imam olan el-Hac İbrahim vefat etmiş, yerine kebir (büyük) oğlu Ahmet atanmıştır.²⁶³ Zilhicce 1183 (Mart-Nisan 1770) tarihinde mescid-i şerifde günlük bir akçe ile hatib olan Mehmed vazifesini bırakmış, yerine Hasan görevlendirilmiştir.²⁶⁴ Muharrem 1190 (Şubat-Mart 1776) tarihinde Kubbeli Mahallesi Mescidi'nde atama ile imam olan Ahmet Halife'nin beratı yenilenmiştir.²⁶⁵ Cemaziyelahir 1190 (Temmuz-Ağustos 1776) tarihinde Kubbeli Mescidi avarız vakfının günde iki akçe ile mütevellisi olan Hacı Salih vefat etmiş, oğlu Mehmet'te göreve rağbet etmediği için boş kalan göreve, Seyyid Abdullah atanmıştır.²⁶⁶

2.2.37. Kuyulu Mescidi (Ardıç Mahallesi Mescidi)

Mevlevî Dergâhı yakınlarında bulunan mescit, kayıtlarda Ardıç Mahallesi Mescidi olarak da geçmektedir. Sicil kayıtlarında “Hristiyan Mahallesi'ndeki Kuyulu Camii olarak da anıldığı görülmüştür. Kuyulu denmesinin sebebi ise minare temelinin kuyu üzerinde olmasıdır.²⁶⁷ Yapılışıyla ilgili kitabesi bulunmayan mescidin, günümüze kadar ulaşan, yapımında kullanılan tuğlalardan Selçuklu dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁸ Hacı Mümin adında biri tarafından yaptırıldığı, Hurufat Defteri kayıtlarından tespit edilmiştir.²⁶⁹ Cemaziyelahir 1125 (Haziran-Temmuz 1713) tarihinde Kuyulu Mescidi vakfının nim (yarım) akçe ile mütevellisi Mehmet vefat etmiş yerine oğlu Abdullah Halife atanmıştır.²⁷⁰ Safer 1130 (Ocak-Şubat 1718) tarihinde Ardıç Mahallesi Mescidi'nde nim (yarım) akçe ile müezzin Nuh vefat etmiş yerine kebir oğlu Süleyman atanmıştır.²⁷¹ Cemaziyelahir 1148 (Ekim-Kasım 1735) tarihinde Ardıç Camii'nde Cuma günlerinde bir akçe ile hatip olan Hasan vefat etmiş, yerine oğlu Halil Halife atanmıştır.²⁷² Zilhicce 1150 (Mart-Nisan 1738) tarihinde Hacı

²⁶² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.191-192.

²⁶³ VAD, no:1109, s.99a.

²⁶⁴ VAD, no:1125, s.31a.

²⁶⁵ VAD, no:1216, s.21a.

²⁶⁶ VAD, no:1111, s.53a.

²⁶⁷ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.199.

²⁶⁸ *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* (İlaveli II. Baskı. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), s.91.

²⁶⁹ VAD, no:1109, s.98a.

²⁷⁰ VAD, no:1107, s.91a.

²⁷¹ VAD, no:1107, s.92b.

²⁷² VAD, no:1109, s.96a.

Mü'min bina ettiği Kuyulu Camii'nde muayyene ile hatip olan Halil ibni Hasan mahlülünden Şeyh Hüseyin Halife atanmıştır.²⁷³ Cemaziyelevvel 1188 (Temmuz-Ağustos 1774) tarihinde Ardıç Mahallesi Kuyulu Camii'nin hatibi iki akçe ile Mehmet oğlu Ömer'dir.²⁷⁴

2.1.38. Keçe Pazarı Cami (İmad Dede, Güdük Minare, Öksüzce)

Demirciler çarşında bulunan mescidin, halk arasında, İmad Dede Camii ve minaresi sebebiyle Güdük Minare olarak anıldığı görülmektedir. Sicil kayıtlarında Öksüzce, Hacı Mehmet, Hacı Bey, Keçepazarı, Hacı Mehmet Ağa, İmâdü'l-İslâm Camii isimleriyle zikredilmektedir.²⁷⁵ Keçe Pazarı Camii'nin ilk önce zâviye olarak yapıldığı daha sonradan mescide dönüştürüldüğü tespit edilmiştir.²⁷⁶ Hurufat Defteri kayıtlarında genel olarak Keçe Pazarı Camii ve Keçeci Camii²⁷⁷ olarak bahsedilmektedir. Leylekzâde (Şişman) Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. Rebiülahir 1141 (Kasım-Aralık 1728) tarihinde Leylekzâde Mehmed Efendi'nin bina eylediği Keçe Pazarı Camii'nde ecza-i (cüz) şerif evkafının nazırı olmayıp Naib Seyyid Mehmed arzıyla Abdülkadir yeniden görevlendirilmiştir.²⁷⁸ Şevval 1161 (Eylül-Ekim 1748) tarihinde Keçe Pazarı demekle ma'rif Hacı Mehmet Ağa Camii'nin günlük bir buçuk akçe ile devir-hânı olan Seyyid Halil'in oğlu Seyyid Hüseyin'in vazifesini bırakması üzerine el-Hac Ahmet Halife atanmıştır.²⁷⁹ Cami görevlilerinin maaşlarının karşılandığı çeşitli vakıflar bulunmaktadır. Hacı Mustafa Vakfı²⁸⁰, Leylekzâde Vakfı²⁸¹ bu vakıflardan bazılarıdır. Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) tarihinde Şişmam Mehmed binası Keçe Pazarı Camii'nin hitabetine ve meşihâtine ve sair hizmetlerine vakfedilmiş değirmen ve bağçe ve sair meskukatının günlük dört akçe ile mütevellisi olan Süleyman'ın vazifesi yenilenmiştir.²⁸² Cemaziyelevvel 1188 (Temmuz-Ağustos 1774) tarihinde Keçe Pazarı Camii'nde üç akçe ile imamı

²⁷³ VAD, no:1109, s.98a.

²⁷⁴ VAD, no:1216, s.18b.

²⁷⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.162.

²⁷⁶ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.315.

²⁷⁷ VAD, no:1139, s.124a.

²⁷⁸ VAD, no:1139, s.124a.

²⁷⁹ VAD, no:1112, s.73a.

²⁸⁰ VAD, no:1216, s.18b.

²⁸¹ VAD, no:555, s.39a.

²⁸² VAD, no:1216, s.18a.

ve Cuma günlerinde devir-hâmı Ali'dir. Ücretini Hacı Mustafa vakfından almaktadır.²⁸³

2.1.39. Molla Bahşi Mescidi (Mollazâde Mescidi)

Mescidi, 1575 tarihinden önce Mollazâde ailesinden birinin yaptırdığı tespit edilmiştir. Mescidin yeri ve yapan kişinin kimliği tespit edilememiştir.²⁸⁴ Hurufat Defteri kayıtlarında mescit ile ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Cemaziyelevvel 1118 (Ağustos-Eylül 1706) tarihinde Molla Bahşi Mahallesi Mescidi'nde bir akçe ile imam Abdüllatif vefat etmiş yerine oğlu İsa atanmıştır.²⁸⁵ Cemaziyelahir 1130 (Mayıs 1718) tarihinde Molla Bahşi mescidinin kayyumı olmayıp bir akçe ile Satılmış atanmıştır.²⁸⁶

2.1.40. Ot Bazarı Camii (Felezâde Süleyman Çavuş Camii / Hacı İsmail Mescidi)

Kahil Mahallesi²⁸⁷ sınırları içinde olan cami, Ayakkabıcılar Çarşısı'nda²⁸⁸ Saraçhâne yakınlarında²⁸⁹ bulunmaktadır. Aynı yere ilk önce Hacı İsmail Mescidi inşa edilmiş, belli bir süre hizmet verdikten sonra zamanla kullanılamaz hale gelmiştir. Yerine Felezâde Süleyman Çavuş tarafından yaptırılan yeni mabede minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Mahkeme kayıtlarında Efelizâde Camii, Süleyman Çavuş Camii olarak geçen cami, halk arasında Ot Pazarı Camii olarak adlandırılmıştır.²⁹⁰ Hurufat Defterlerinde de genel olarak Ot Pazarı cami olarak geçtiğini görmekteyiz. Camide görev yapanların maaşlarını karşılamak için bir para vakfi mevcuttu. Caminin bazı görevlilerinin ücretleri, Hacı İsmail ve Mehmet Çelebi vakıflarından karşılanmaktaydı.²⁹¹ Zilhicce 1188 (Şubat-Mart 1775) tarihinde imam-ı salis olanlar için 120 kuruş vakf edilmiştir. 120 kuruşun nemasından almak üzere günde beş akçe ile imam-ı salis (üçüncü imam) ve bir akçe ile paraların mütevellisi Abdürrahim'dir.²⁹² Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Ot Bazarı Camii'ne imam ve para vakfına nazır lazım olduğu için

²⁸³ VAD, no:1216, s.18b.

²⁸⁴ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.213.

²⁸⁵ VAD, no:1107, s.89a.

²⁸⁶ VAD, no:1107, s.92b.

²⁸⁷ VAD, no:1216, s.19a.

²⁸⁸ VAD, no:1107, s.90a.

²⁸⁹ VAD, no:1125, s.31b.

²⁹⁰ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.215.

²⁹¹ VAD, no:1125, s.30a.

²⁹² VAD, no:1216, s.19a.

Mehmed Halife atanmıştır.²⁹³ Ramazan 1122 (Ekim-Kasım 1710) tarihinde Ot Pazarı Camii'nde Mehmed Çavuş eczasından bir akçe ile cüzhân Hüseyin vefat etmiş yerine Mehmed atanmıştır.²⁹⁴ Şevval 1160 (Ekim-Kasım 1747) tarihinde Ot Pazarı Camii'nin günlük on akçe ile meşrutiyet üzere çarşamba, perşembe ve cumartesi günleri ba'del-zuhur kıraat cihetine mutasarrıf olan Hafız Osman vazifesini bırakmış yerine Hafız Ali atanmıştır.²⁹⁵ Cemaziyelahir 1188 (Ağustos-Eylül 1774) tarihinde caminin beş vakitte dört akçe ile müezzini olan Hafız Mehmet'in ücreti Hacı İsmail ve Mehmet Çelebi vakıflarından karşılanmaktaydı.²⁹⁶ Felezâde Süleyman Çavuş binası Ot Pazarı Cami-i Şerifi'nde Şevval 1236 (Temmuz 1821) tarihinde günlük bir akçe ile devir-hân, iki akçe ile ser-mahfil olan Mustafa vefat etmiş yerine oğlu Mustafa atanmıştır.²⁹⁷

2.1.41. Sebil Mescidi

Hurufat Defteri kayıtlarında mescidin İmaret Mahallesi'nde bulunduğu bilgisine ulaşmaktayız. Mescid hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Şaban 1160 (Ağustos-Eylül 1747) tarihinde İmaret Mahallesi'nde vaki Sebil Mescidi'nde vazife-i muayyene ile imam olan Mehmet vefat etmiş boş kalan vazifeye Abdullah Halife atanmıştır.²⁹⁸ Bir kişi aynı zamanda başka yerlerde başka görevler yapabilmektedir. Şaban 1183 (Kasım-Aralık 1769) tarihinde İmaret Mahallesi'nin Sebil Mescidi'nde bâ-muayyene imam, Hacı Mahmut Mahallesi'nin mescid vakfından günde yarım akçe ile ve mum vakfı zevayidinden günde bir akçe ile mescitte kayyum, ve Karahisar-ı Sahib köylerinden Çıkrık köyünde cami vakfından almak üzere günde bir akçe ile camide hatip olan Abdullah vefat etmiş yerine büyük oğlu Ahmet atanmıştır.²⁹⁹ Vefat eden ya da görevini bırakan kişinin vazifesi öncelikle çocuklarına verilmektedir. Eğer iki ya da daha fazla oğlu varsa büyük olana verilirken, bazı durumlarda vazifenin kardeşlere ortak olarak verildiği de görülmektedir.

²⁹³ VAD, no:1107, s.88b.

²⁹⁴ VAD, no:1107, s.90a.

²⁹⁵ VAD, no:1112, s.72b.

²⁹⁶ VAD, no:1216, 18b.

²⁹⁷ VAD, no:555, s.37b.

²⁹⁸ VAD, no:1112, s.72b.

²⁹⁹ VAD, no:1125, s.31a.

2.1.42. Sinan Halife Mescidi (Esen Bey Mescidi)

Sinan Halife tarafından 1453 yılından önce yaptırılan mescit Sinan Halife Mahallesi'nde bulunmaktadır. Zamanla yıkılarak yenilendiği anlaşılan mescit günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Kitabesinde 1453 yılından sonra Beğendik Oğlu Esen Bey tarafından yeniden yapıldığından bahsedilmektedir.³⁰⁰ Zilhicce 1133 (Eylül-Ekim 1721) tarihinde Sinan Halife Mahallesi Mescidi'nde Mustafa Ağa Vakfı'ndan müezzin ve kayyum Yusuf'a müceddeden berat inayet.³⁰¹

2.1.43. Sinan Paşa Camii

Kaynaklarda, caminin Fakih Paşa Mahallesi'nde bulunduğu bahsedilmektedir. Ne zaman yapıldığıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur.³⁰² Hurufat Defteri kayıtlarında ise söz konusu cami, aynı adla anılan Sinan Paşa Mahallesi'nde olarak belirtilmektedir.³⁰³ Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde Sinan Paşa Mescid-i Şerifi'nde vazife-i muayyene ile imam olan Recep Halife'nin vefatı üzerine Mehmet Halife atanmıştır.³⁰⁴ Safer 1162 (Ocak-Şubat 1749) tarihinde Sinan Paşa Camii'nde altı akçe ile hatip olan Musa vazifeye rağbet etmemiş yerine Mustafa atanmıştır.³⁰⁵ Cemaziyelahir 1231 (Nisan-Mayıs 1816) tarihinde Sinan Paşa Camii'nde günlük altı akçe ile hatip olan Mustafa vefat etmiş yerine Hacı Ahmet'in oğlu Seyyid Musa atanmıştır.³⁰⁶

2.1.44. Şeyh Baba Yusuf Mescidi

İncelediğimiz kayıtlarda mescidin Ayakkabıcılar Çarşısında bulunduğunu görmekteyiz. Şeyh Baba Yusuf tarafından yaptırılmıştır. Mescidin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıf dükkanlar bulunmaktadır. İncelediğimiz kayıtlardan tespit edilen bilgilere göre vazifeler, öncelikle babadan oğula geçmektedir. Vazifesini bırakan ya da vefat eden kişinin yerine varsa oğlu, yoksa başkaları atanmaktadır. Cemaziyelahir 1141 (Ocak 1729) tarihinde Şeyh Baba Yusuf Mescidi dahilinde vaki' dükkanların bir akçe ile katibi Ahmed fevtinden Mustafa'ya mütevellisi

³⁰⁰ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.229.

³⁰¹ VAD, no:1107, s.94a.

³⁰² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.232.

³⁰³ VAD, no:1107, s.93a.

³⁰⁴ VAD, no:1119, s.129b.

³⁰⁵ VAD, no:1112, s.73a.

³⁰⁶ VAD, no:555,s.35b.

Süleyman arzıyla görev verilmiştir.³⁰⁷ Cemaziyelevvel 1183 (Eylül-Ekim 1769) tarihinde mevkufe dekakinin günlük bir akçe ile katibi olan Mehmed çocuksuz olarak vefat etmiş yerine Ömer atanmıştır.³⁰⁸ Cemaziyelahir 1160 (Haziran-Temmuz 1747) tarihinde Haffaflar Suku'nda Şeyh Baba Yusuf Mescidi vakfı olan dükkanların bir akçe ile katibi olan Mustafa vefat etmiş, yerine Salih Halife atanmıştır.³⁰⁹

2.1.45. Tâc-Ahmet Mescidi (Tahtalı)

Kare planlı ve tek kubbeli olan mescit aynı isimle anılan Tâc-Ahmet Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kayıtlarda, Tâc-Ahmet Mahallesi'ndeki Tahtalı Mescidi ya da Tahtalı Mahallesi'ndeki Tahtalı Mescidi olarak bahsedildiği görülmektedir.³¹⁰ Ramazan 1160 (Eylül-Ekim 1747) tarihinde Tâc-Ahmet Mahallesi'nde vaki mescidde günlük iki akçe ile müezzin ve kayyum olan Osman vazifesini bırakmış yerine İsmail atanmıştır.³¹¹ Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Tac Ahmet Mahallesi'nde Tahtalı Mescid diye bilinen camiye nim (yarım) akçe ile Mehmet Halife imam-ı sani (ikinci imam) olarak atanmıştır.³¹²

2.1.46. Yeni Mescit

Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen mescit İmaret Mahallesi'nde bulunmaktadır.³¹³ Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hurufat Defterleri'nde bazı bilgilere ulaşılmıştır. Zilkade 1108 (Mayıs-Haziran 1697) tarihinde Yeni Mescit'te kayyum ve damcı olan Ali vefat etmiş, yerine Hasan atanmıştır. Yine aynı tarihte nim akçe ile ferraş olan Satılmış vefat etmiş yerine Abdi ve Mustafa atanmıştır.³¹⁴ Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Yeni Camii'de öğle namazından sonra nim (yarım) akçe ile vaiz olan Ahmet vefat etmiş yerine oğlu Mehmet atanmıştır.³¹⁵

³⁰⁷ VAD, no:1139, s.124b.

³⁰⁸ VAD, no:1125, s.30b.

³⁰⁹ VAD, no:1112, s.72b.

³¹⁰ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.237.

³¹¹ VAD, no:1112, s.72b.

³¹² VAD, no:1110, s.5a.

³¹³ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.240.

³¹⁴ VAD, no:1140, s.283b.

³¹⁵ VAD, no:1110, s.5a.

2.1.47. Yukarı Pazar Mescidi

Tek kubbeli ve kare planlı olan mescit, Yukarı Pazar Mahallesi'nde bulunmaktadır.³¹⁶ Karamanoğlu Yusuf Bey tarafından 1264 yılında yaptırılmıştır. Birinci kitabesi Selçuklu dönemiyle ilgili altındaki üç satırlık (1465) tamir kitabesi Osmalı dönemiyle ilgilidir.³¹⁷ Eski ismi Kemer³¹⁸ olan mahalle bulunduğu mevkiye göre Yukarı Pazar³¹⁹ ismini almıştır. Şaban 1232 (Haziran-Temmuz 1817) tarihinde Yukarı Pazar Mahallesi Mescid-i Şerif'i tamirine, mahalle-yi mezburun (adı geçen mahalle) avarızına ve çeşme tamirine vakf olunan paranın mütevellisi olan Ahmet'in vazifesini bırakması üzerine yerine oğlu Musfata atanmıştır.³²⁰

2.1.48. Zülâli Efendi Mescidi

Günümüzde Zülâlî Camii diye anılan Zülâli Efendi Mescidi, Zülâlî Efendi tarafından mescit olarak yaptırılmıştır. Ne zaman yaptırıldığı ve ne zaman camiye çevrildiği bilinmemektedir.³²¹ 1739 tarihli Hurufat Defteri kaydında "Zülâli Efendi Camii" diye bahsedilmektedir. Bu tarihlerde camiye dönüştürülmüş olabilir. Rebiülahir 1116 (Ağustos 1704) tarihinde Zülâli Efendi Mescidi'nde bir akçe ile imam ve müteveli olan Mustafa'dan boş kalan göreve Naib Abdurrahim atanmıştır.³²² Cemaziyelevvel 1135 (Şubat-Mart 1723) tarihinde Zülâli Efendi Mescidi'nde bir akçe ile müezzin İsmail vefat etmiş, yerine Mehmet atanmıştır.³²³ Şaban 1137 (Nisan-Mayıs 1725) tarihinde Zülâli Efendi Mescidi'nde bir akçe ile müezzin ve bir akçe ile kayyum Mustafa'nın vefatı üzerine diğer Mustafa atanmıştır.³²⁴ Safer 1152 (Mayıs-Haziran 1739) tarihinde Zülâli Efendi Camii'nde bir akçe ile hatip olan el-Hac İbrahim vefat etmiş, yerine kebir (büyük) oğlu Ali atanmıştır.³²⁵ Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde Zülâli Efendi Mescidi Vakfı'nın mütevellisi olan Ahmet vefat etmiş, yerine oğlu Abdurrahim atanmıştır.³²⁶

³¹⁶ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.247.

³¹⁷ Bayar, **a.g.m.**, s.51.

³¹⁸ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.15.

³¹⁹ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.19.

³²⁰ VAD, no:555, s.36b.

³²¹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.249.

³²² VAD, no:1107, s.88a.

³²³ VAD, no:1107, s.95a.

³²⁴ VAD, no:1119, s.129a.

³²⁵ VAD, no:1109, s.99a.

³²⁶ VAD, no:1125, s.31b.

Tablo 1: XVIII. Yüzyılda Afyonkarahisar'da Bulunan Cami ve Mescitler ve Bulunduğu Mahalleler		
Sıra No	Caminin Adı	Bulunduğu Yer
1	Abdi Çavuş Camii	Hacı Evtal Mahallesi
2	Abdi Kadı Mescidi	Sofular Mahallesi
3	Abdullah Efendi Mescidi	İmaret Mahallesi
4	Abdürrahim Mısrî/Kasım Paşa Camii	Sofular Mahallesi
5	Ahmet Ağa Mescidi/Dört Direkli Cami	Sofular Mahallesi
6	Akça Camii	İmaret Mahallesi
7	Akmescit	Akmescit Mahallesi
8	Arap Mescidi/Arap Dede Camii	Arap Mescidi Mahallesi
9	Arasta Mescidi	Arasta Sûku
10	At Pazarı Camii/Umur Bey Camii	Umur Bey Mahallesi/At Pazarı
11	Baba Yusuf Mescidi	Ayakkabıcılar Çarşısı
12	Bedrik Mahallesi Mescidi	Bedrik/ İbik Mahallesi
13	Burmali Cami	Burmali Mahallesi
14	Cami-i Kebir/Ulu Cami	Cami-i Kebir Mahallesi
15	Çavuşbaş Camii	Çavuşbaş Mahallesi
16	Çavuşoğlu Mescidi	Çavuşoğlu Mahallesi
17	Darü'l-kurra Camii	Umur Bey Mahallesi
18	Demiroğlu Mescidi	Sofular Mahallesi
19	Doğancı Mahallesi Mescidi	Doğancı Mahallesi
20	Efecik Mahallesi Mecidi	Efecik Mahallesi
21	Fakih Paşa Camii	Fakih Paşa Mahallesi
22	Gedik Ahmet Paşa/İmaret Camii	İmarer Mahallesi
23	Hacı Evtal Mahallesi Mescidi	Hacı Evtal Mahallesi
24	Hacı Çelebi Mescidi	İmaret Mahallesi
25	Hacı Hamza Mescidi	Haffaflar Sûku
26	Hacı İsmail Mescidi	Haffaflar Sûku

27	Hacı Mahmut Mahallesi Mescidi	Hacı Mahmut Mahallesi
28	Hacı Mustafa Mescidi	Efecik Mahallesi
29	Hacı Nasuh Mescidi	İmaret Mahallesi
30	Hacı Yahya Mescidi	Hacı Yahya Mahallesi
31	Hasan Dedeoğlu Mescidi	İmaret Mahallesi
32	Kahil Mahallesi Mescidi	Kahil Mahallesi
33	Karakâtip Mescidi	Karakâtip Mahallesi
34	Karaman Mahallesi Mescidi	Karaman Mahallesi
35	Kayalı Mahallesi Mescidi	Kayalı Mahallesi
36	Kubbeli Mescit	Kubbeli Mahallesi
37	Kuyulu/Ardıç Mahallesi Mescidi	Ardıç/Kuyulu Mahallesi
38	Keçe Pazarı Camii	Keçe Pazarı
39	Molla Bahşi Mescidi	Molla Bahşi Mahallesi
40	Ot Pazarı Camii	Kahil Mahallesi
41	Sebil Mescidi	İmaret Mahallesi
42	Sinan Halife Mescidi	Sinan Halife Mahallesi
43	Sinan Paşa Camii	Sinan Paşa Mahallesi
44	Şeyh Babs Yusuf Mescidi	Haffaflar Sûku
45	Tac-Ahmet Mescidi	Tac-Ahmet Mahallesi
46	Yeni Mescit	İmaret Mahallesi
47	Yukarı Pazar Mescidi	Yukarı Pazar Mahallesi
48	Zülâli Efendi Mescidi	Umur Bey Mahallesi

2.2. CAMİ VE MESCİTLERDE ÇALIŞAN GÖREVLİLER

2.2.1. Cüz-Hân

Cami ve mescitlerde bulunan görevlilerden biridir. Arapça bir kelime olan cüz; parça, kısım anlamlarına gelmektedir. Kur'an 30 kısma ayrılmış ve bu bölümlerin her biri bir cüz olarak adlandırılmıştır. Hân kelimesi ise Farsça olup okumak anlamına gelmektedir. Cüz-hân ise namazlardan evvel Kur'andan bir cüz

okumakla görevli olan kişiler için kullanılan tabirdir.³²⁷ Şaban 1109 (Şubat-Mart 1698) tarihinde Cami-i Kebir’de cüzhân olan Halil vefat etmiş yerine bir akçe ile Mustafa atanmıştır.³²⁸ Cemaziyelahir 1115 (Ekim 1703) tarihinde Abdurrahim Efendi caminde cüzhân Hacı Mehmed vefat etmiş oğlu Abdullah halifeye inayet.³²⁹ Zilhicce 1156 (Ocak-Şubat 1744) tarihinde Ayas Bey Vakfı’ndan günlük bir akçe ile Gedik Ahmet Paşa Camii’nde cüz-hân olan İbrahim vefat etmiş yerine oğlu Abdürrahim babasının beratıyla atanmıştır.³³⁰

2.2.2. Damcı (Tamcı)/ Loğkeş

Cami ve mescitler de görev yapan bir diğer meslek grubu da damcılardır. Loğkeş, Türkçe “loğ” sözcüğü ile Farsça “keş” (çekmek) sözcüğünün birleşiminden oluşmuş bir kelimedir. Loğ, özellikle kış mevsiminde toprak örtülü damlarda kar ve yağmur sularının tavandan akmasını önlemek için toprağı sıkıştırmak üzere çekilerek damda gezdirilen silindirik şeklindeki ağır taştır. Damda loğu çeken kişiye de “loğkeş” denilmektedir.³³¹ Cemaziyelahir 1122 (Temmuz-Ağustos 1710) tarihinde Darü’l-kurra Camii’nde bir akçe ile damcı Hasan’ın görevi bırakması üzerine, Yakup Halife atanmıştır.³³² Rebiülevvel 1136 (Kasım-Aralık 1723) tarihinde Musa Paşa Muallimhânesi’nde bir akçe ile tamcı Recep vefat etmiş, yerine Mehmet atanmıştır.³³³ Rebiülevvel 1141 (Ekim-Kasım 1728) tarihinde Sofular Mahallesi’nde Kasım Paşa Camii’nde iki akçe ile kayyum ve bir akçe ile damcı Mehmet vefat etmiş yerine Ahmet atanmıştır.³³⁴ Rebiülevvel 1229 (Şubat-Mart 1814) tarihinde At Bazarı Camii’nde çerağdar, minaresinde kandilci ve loğkeş olan Seyyid Mehmetbin Veli vefat etmiş, boş kalan göreve büyük oğlu Seyyid Hüseyin atanmıştır.³³⁵

2.2.3. Devir-Hân

Arapça devir (dönmek) ve Farsça han (okumak) kelimelerinin birleşiminden oluşan devir-hân sözcüğü, camilerde namaz vakitlerinden önce kur’an okumakla

³²⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s.318.

³²⁸ VAD, no:1140, s.284a.

³²⁹ VAD, no:1107, s.87b.

³³⁰ VAD, no:1112, s.70a.

³³¹ Faruk Söylemez, “Riştanzade Ömer Paşa’nın Besni’deki Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S:40 (Aralık 2013), s.91.

³³² VAD, no:1107, s.90a.

³³³ VAD, no:1107, s.95a.

³³⁴ VAD, no:1139, s.124a.

³³⁵ VAD, no:555, s.35a.

görevli olan kişiler için kullanılan bir tabirdir.³³⁶ Devir-hânlık vazifesi genellikle babadan oğula geçmektedir. Atamaları naib tarafından yapılır. Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde At Pazarı Camii'nde Cuma günleri atama ile devirhân olan Mustafa vefat etmiş yerine oğlu Mahmud atanmıştır.³³⁷ Şaban 1127 (Ağustos 1715) tarihinde Arap Dede Camii'nin nim akçe ile devir-hânı ve iki buçuk akçe ile Cuma müezzini Numan'ın görevi bırakması üzerine, oğlu Yusuf atanmıştır.³³⁸

2.2.4. Du'âgû

Cami ve mescitlerde bulunan bir başka meslek grubu da du'âgû'luktu. Dua eden, duacı anlamındaki terim dua ile ilgili görevleri yerine getiren kişiler için kullanılan resmi bir unvandır. Bu görevliler bazı kayıtlarda dua-hân olarak adlandırılmıştır. Du'âgû tabiri tekke ve zaviyelerde yapılan zikir ve ayinlerin sonunda dua eden veya ettiren kişiler için de kullanılmıştır.³³⁹ Başka bir görevi olmayan bu kişiler, edeceği dualar karşılığında maaş almaktadırlar. Hususi ve dini toplantılarda (düğün, hatim, mevlüt) dua eden kişiler için de bu tabir kullanılmaktaydı. Dua-hân tabiri daha çok dini merasimlerde dua edenler için kullanılırken, du'âgû tabiri, resmi işlerle ilgili toplantılarda dua edenler için kullanılmaktaydı. Bu makamda, ne okuduğunu bilen değerli kişilerin yanında, ezberlediği şeyleri tekrar eden mevki ile alakası olmayan şeyleri rastgele savuran kişiler de bulunmaktaydı.³⁴⁰ Şaban 1136 (Nisan-Mayıs 1724) tarihinde Ayas Bey Evkafı'ndan beş akçe ile du'âgû Abdullah'ın görevi bırakması üzerine, yarısı Yakup'a yarısı Mustafa'ya berat verilmiştir.³⁴¹ Rebiülahir 1180 (Ağustos-Ekim 1766) Şeyh Abdürrahim Mirî ve Kasım Paşa evkafı mahsülünden almak üzere günde iki akçe ile du'âgû olan Mehmet vazifesi yenilenmiştir.³⁴²

2.2.5. Ferrâş

Cami, medrese, mektep, han, hamam gibi yerlerin temizliğini yapan ve halı, kilim, hasır gibi döşeme eşyalarını serip toplamakla görevli olan kişilerdir.³⁴³

³³⁶ Pakalın, **a.g.e.**, s.436.

³³⁷ VAD, no:1125, s.31b.

³³⁸ VAD, no:1081, s.68a.

³³⁹ Mehmet İpşirli, "Duâgû", *DİA.*, C:9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s.541.

³⁴⁰ Pakalın, **a.g.e.**, s.479.

³⁴¹ VAD, no:1107, s.95b.

³⁴² VAD, no:1108, s.51b.

³⁴³ Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA.*, C:12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.408-409.

Rebiülevvel 1154 (Mayıs-Haziran 1741) tarihinde Keçe Pazarı demekle ma'ruf Hacı Mehmet Camii'nde, iki akçe ile ferraş olan Ahmet Halife'nin görevini bırakması üzerine, Hüseyin ibn-i Osman Halife atanmıştır.³⁴⁴ Ramazan 1176 ((Mart-Nisan 1763) tarihinde Keçe Pazarı demekle maruf Hacı Mehmet Camii-i Şerifi'nde, iki akçe ile ferraş olan Hüseyin bin Osman vefat etmiş, yerine oğlu Ahmet Halife atanmıştır.³⁴⁵

2.2.6. Hatîp (Nasih)

Cuma ve bayram günlerinde vaaz ve nasihat içeren konuşmayı (hutbe) yapan görevliye hatîp denir.³⁴⁶ Camilerde çalışan görevlilerden biridir. Cemaziyelahir 1133 (Mart-Nisan 1721) tarihinde musallanın bayram günlerinde hatibi olmayıp Uşâkîzâde Abdullah Halife atanmıştır.³⁴⁷ Zilkâde 1133 (Ağustos-Eylül 1721) tarihinde musallada hatib İsa Halife üzerinden Abdullah almış, tekrardan İsa'ya vazifesi verilmiştir.³⁴⁸ Bu vazife genellikle babadan oğula verilmektedir. Eski vazifelinin oğlu yoksa önce akrabaları daha sonra dışardan biri vazifelendirilir. Atamalar naib tarafından yapılmaktadır. Zilkade 1182 (Mart-Nisan 1769) tarihinde Hamamcı Mehmet Çelebi binası Akmescit'te günde beş akçe ile hatip olan Ahmet çocuksuz olarak vefat etmiş boş kalan göreve kardeşi Osman atanmıştır.³⁴⁹ Rebiülevvel 1185 (Haziran-Temmuz 1771) tarihinde musallanın Allah rızası için (ücretsiz) hatibi Abdüllatif yeniden görevlendirilmiştir.³⁵⁰ Cemaziyelevvel 1195 (Nisan-Mayıs 1781) tarihinde Karahisar-ı Sahib'de musallada hatip olan Abdüllatif Halife'nin beratı yenilenmiştir.³⁵¹

2.2.7. İmam

Cemaatin önünde durup namaz kıldırان kişilerdir. Osmanlı Devleti'nde hizmet veren kadrolardan en genişidir ve çeşitli hizmet sahaları vardır. Maaşları görevli oldukları cami ve mescitlerin vakıflarından karşılanmaktadır.³⁵² Recep 1122 (Ağustos-Eylül 1710) tarihinde Arap Camii'nde muayyene ile imam Osman

³⁴⁴ VAD, no:1109, s.100a.

³⁴⁵ VAD, no:1108, s.49a.

³⁴⁶ Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA.*, C:18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s.425.

³⁴⁷ VAD, no:1107, s.94a.

³⁴⁸ VAD, no:1107, s.94a.

³⁴⁹ VAD, no:1125, s.30a.

³⁵⁰ VAD, no:1114, s.17b.

³⁵¹ VAD, no:1216, s.22a.

³⁵² Kemal Beydilli, "İmam", *DİA.*, C:22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s.181.

vefat etmiş yerine Recep Halife atanmıştır.³⁵³ Zilhicce 1122 (Ocak-Şubat 1711) tarihinde Baba Yusuf Mescidi'nde bir akçe ile imam Hacı Mehmet vefat etmiş yerine damadı Mustafa atanmıştır.³⁵⁴ Safer 1192 (Mart 1778) tarihinde Kubbeli Mescidi'nde ile imam olan Ahmet vefat etmiş, çocuğu olmadığı için Mehmet bin el-Hac Ebubekir atanmıştır.³⁵⁵ Zilhicce 1196 (Kasım-Aralık 1782) tarihinde Kubbeli Mescidi'nde imam olan Mehmet vefat etmiş, yerine kardeşi Osman atanmıştır.³⁵⁶ Ramazan 1234 (Haziran-Temmuz 1819) tarihinde Bedrik Mescidi'nde tayin ile imam olan Hüsey'in oğlu Halil vefat etmiş boş kalan göreve oğulları Ali, Ahmet ve Hüseyin kardeşler beratsız ve arzuhâlsiz atanmışlardır.³⁵⁷

2.2.8. Kandilci (Çerağdar)

Cami, mescit ve tekkelerin aydınlatılmasında kullanılan kandillerin yağlarını ve fitillerini hazırlayıp yakmakla görevli olan kişidir. Tekkelerde kandilci yerine çerağcı tabiri de kullanılmıştır.³⁵⁸ Dini kurumlarda çalışan görevlilerdendir. Rebiülevvel 1139 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Gedik Ahmed Paşa Camii'nin iki akçe ile çerağdârı olan Ahmed Halifeye yeniden berat verilmiştir.³⁵⁹ Cemaziyelevvel 1194 (Mayıs-Haziran 1780) tarihinde Umur Bey binası At Pazarı Camii'nde çerağdar ve minaresinde kandilci olan Veli'nin beratı yenilenmiştir.³⁶⁰

2.2.9. Kayyum

Camilerin temizlik işlerini yapan görevliye ve vakıf mütevellisine verilen isimdir. Sözlük anlamı “işi yerine getiren, üstlenen kimse” olan kayyum kelimesi Allah'ın isimlerinden olan “Kayyum” ile karıştırılmaktadır. Önceleri cami ve mescit vakıflarındaki mütevelliler ile bunların mahiyetindeki görevliler bu tabir ile anılırken zamanla temizlik ve bakım işlerini üstlenen görevliler de kayyum olarak anılmıştır.³⁶¹ Cemaziyelahir 1122 (Temmuz-Ağustos 1710) tarihinde Darü'l-kurra Camii'nde bir akçe ile kayyum olan Hasan ferağından Yakup Halife atanmıştır.³⁶²

³⁵³ VAD, no:1107, s.90a.

³⁵⁴ VAD, no:1107, s.90a.

³⁵⁵ VAD, no:1111, s.54a.

³⁵⁶ VAD, no:1111, s.57b.

³⁵⁷ VAD, no:555, s.36b.

³⁵⁸ Pakalın, **a.g.e.**, s.159.

³⁵⁹ VAD, no:1128, s.84b.

³⁶⁰ VAD, no:1216, s.22a.

³⁶¹ İsmail Özmen, “Kayyum”, *DİA.*, C: 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.107.

³⁶² VAD, no:1107, s.90a.

Receb 1132 (Mayıs-Haziran 1720) tarihinde burmalı mescidine kayyum lazım olup naib arzıyla Şaban atanmıştır.³⁶³

2.2.10. Muarrif

Sözlükte; tarif etme, tehdit etme, tayin etme anlamlarına gelmektedir.³⁶⁴ Cami ve tekkelerde hatır sahiplerinin adını anan derviş ve müezzinler için bu unvan kullanılmaktadır. Hukûkî tanımı ise; noter veya yargıç huzurunda bir kişinin şahsı ve hüviyetini beyan eden kişidir.³⁶⁵ Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Kasım Paşa Camii'ne Cuma günlerinde günde bir akçe ile muarrif Abdürrahim'e müteveli arzı ile görev verilmiştir.³⁶⁶ Ramazan 1117 (Aralık-Ocak 1705-1706) tarihinde Avrat Bazarı'nda Süleyman Çavuş Camii'nde muarriflik görevi yeniden Himmet Halife'ye verilmiştir.³⁶⁷ Şaban 1123 (Eylül-Ekim 1711) tarihinde Baba Yusuf Mescidi'nde bir akçe ile imam ve Darü'l-kurra Camii'nde bir akçe ile müezzin, bir akçe ile devir-hân, bir akçe ile muarrif olan Hacı Mehmet'in vefatı üzerine damadı Mustafa atanmış iken, Ali adında biri hilaf-ı³⁶⁸ inha³⁶⁹ ile vazifeye geldiğinden, vazife adı geçen Mustafa'ya verilmiştir.³⁷⁰

2.2.11. Muhammediye-Hân

Akl-ı Evvel: Kişinin ulûhiyet mertebesine tenezzülü, lataayyünden (belirsizlik) taayyüne zuhur etmesidir. Bu mertebeye hakikat-i Muhammediye, vahdet-i hakiki, alem-i vahdet, taayyün-i evvel de denilmektedir.³⁷¹ Hurfat Defteri kayıtlarında bahsi geçen, dini kurumlarda çalışan görevlilerden biridir. Muharrem 1185 (Nisan-Mayıs 1771) tarihinde İmaret Camii'nde Cuma günlerinde Muhammediye-hân olan Abdurrahim bila velet vefat etmiş, yerine Hafız Musa atanmıştır.³⁷² Şevval 1140 (Mayıs-Haziran 1728) tarihinde Keçeci Camii'nin

³⁶³ VAD, no:1107, s.93b.

³⁶⁴ Sami, **a.g.e.**, s.1373.

³⁶⁵ Pakalın, **a.g.e.**, s.552.

³⁶⁶ VAD, no:1107, s.88a.

³⁶⁷ VAD, no:1107, s.89a.

³⁶⁸ **Hilaf:** Aykırı, ters, karşıt, yalan.

³⁶⁹ **İnha:** Birini resmi bir göreve atamaya ya da bir üst aşamaya getirmeye ilişkin, ilgili makama yazılmış öneri yazısı.

³⁷⁰ VAD, no:1107, s.90b.

³⁷¹ Pakalın, **a.g.e.**, s.42.

³⁷² VAD, no:1114, s.17b.

yarım akçe ile Salı ve Çarşamba günlerinde Muhammediye-hânı ve Cami-i Kebir Mahallesi'nin muallimhânesinde yarım akçe ile muallimi Seyyid Mehmet'tir.³⁷³

2.2.12. Mü'ezzin

Müezzin sözlükte “çağrıda bulunan, ezan okuyan, kamet getiren kimse” olarak tabir edilir. Osmanlı Devleti'nde, askeri ve sivil kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmi kimlikleri bulunan müezzinler din hizmetlerinin yürütülmesinde de önemli bir yere sahiptirler. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde şehirlerin temel yönetim birimini oluşturan mahallelerin imamlarının yardımcılarıdır. Maaşları cami ve mescitlerin vakıflarından tahsis edilmektedir.³⁷⁴ Cemaziyelahir 1115 (Ekim-Kasım 1703) tarihinde Karaman Mahallesi Mescidi'nde bir akçe ile müezzin Hacı Yusuf vakf eylediği paraların bir akçe ile Abdürrahim Türbesi'nde cüz-hân Süleyman vefat etmiş yerine oğlu İsmail atanmıştır.³⁷⁵ Recep 1135 (Nisan-Mayıs 1723) tarihinde Abdullah Efendi Mescidi'nde iki akçe ile müezzin olan Şaban vefat etmiş, yerine Abdi Halife atanmıştır.³⁷⁶ Safer 1168 (Kasım-Aralık 1754) tarihinde Karaman Mahallesi Camii'nin iki akçe ile Cuma müezzini olan Abdülcélil kasr-ı yedinden kızının oğlu Hasan bin el-Hac Numan atanmıştır.³⁷⁷ Rebiülahir 1197 (Mart-Nisan 1783) tarihinde Karaman Mahallesi'nde vaki mescidde günde dört akçe ile müezzin olan ahmet vefat etmiş, çocuğu olmadığı için yerine Süleyman atanmıştır.³⁷⁸

2.2.13. Noktacı

Cüzleri toplayıp dağıtan, cüz-hânların önüne getiren, kaldıkları yeri işaretleyerek nerede kaldığını hatırlamasını sağlayan kişilerdir. Aynı zamanda sahtekarlık yapılmasını da engellemektedirler.³⁷⁹ Noktacılık vazifesi genellikle babadan oğula geçmektedir. Bazı istisna durumlarda vazife başkasına verilebilmektedir. Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde Hacı Mehmed Ağa Muallimhanesi'nde üç akçe ile halife ve bir akçe ile noktacı Recep vefat etmiş

³⁷³ VAD, no:1139, s.124a.

³⁷⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Müezzin”, *DİA.*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.493.

³⁷⁵ VAD, no:1107, s.87b.

³⁷⁶ VAD, no:1119, s.129b.

³⁷⁷ VAD, no:1112, s.75b.

³⁷⁸ VAD, no:1111, s.58a.

³⁷⁹ Zehra Çınar, “Hurufat Defterleri'ne Göre Seferihisar-ı Günyüzü Kazası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), s.31.

yerine, Abdullah Halife atanmıştır.³⁸⁰ Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde Şeyh Abdürrahim Efendi Camii'nde günlük bir akçe ile noktacı olan Ahmed vefat etmiş yerine oğlu Mehmed Sadık atanmıştır.³⁸¹

2.2.14. Salâ-Hân

Hurufat Defteri kayıtlarında bahsi geçen dini kurumların görevlilerinden biri de Salâ-hân'dır. Salâ-hân, Mevlevi tabirlerinden olup, davet anlamına gelmektedir. Arapça anlamı ise "bildirmek"tir. Davete çağırana göre sebebi değişir. Şehir ve kasabalarda namaz vaktinden önce yapılan çağrı namaz içindir. Namaz vakitlerinden önce salâ okuyan kişiye salâ-hân denir.³⁸² Şaban 1234 (Mayıs-Haziran 1819) tarihinde Hoca Bey binası Cami-i Kebir'de günde üç buçuk akçe ile devir-hân ve Cuma müezzini ve salâ-hân olan İbrahim'in vazifesini bırakması üzerine Hafız Hasan atanmıştır.³⁸³

2.2.15. Ser-Mahfil

Müezzin başının yardımcısı olup³⁸⁴, mahfil denilen yüksek yerde oturan, son cemaat yerlerindeki cemaate imamın tekbirlerini tekrar eden kişidir.³⁸⁵ Atamaları naib tarafından yapılmaktadır. Zilkade 1182 (Mart-Nisan 1769) tarihinde Akmescit Mahallesi Mahmet Çelebi Camii'nin Cuma günleri devir-hân ve ser-mahfil; ve Gedik Ahmet Paşa Cami'nin cüz-hânı olan Ahmet çocuksuz olarak vefat etmiş boş kalan göreve Hafız Musa atanmıştır.³⁸⁶

2.2.16. Şeyh

Yaşlı adam demek olan şeyh kelimesinin bu anlamı dilimizde az kullanılmaktadır. İrşad ve ta'lim-i tasavvuf ile meşgul, bir tekke ve zaviyede bulunan, orada ibadetle meşgul olan dervişane riyaset eden kişilere şeyh denir.³⁸⁷ Cemaziyelevvel 1132 (Mart-Nisan 1720) tarihinde Keçeciler şeyhi olan Abdullah'ın görevini bırakması üzerine oğlu Şaban vazifelendirilmiştir.³⁸⁸ Safer

³⁸⁰ VAD, no:1107, s.95a.

³⁸¹ VAD, no:1125, s.31b

³⁸² Pakalın, **a.g.e.**, s.100.

³⁸³ VAD, no:555, s.36b.

³⁸⁴ Pakalın, **a.g.e.**, s.187.

³⁸⁵ M. Murat Öntüğ, "XIX. Yüzyılın İkinci yarısında Damat İbrahim İpaşa'nın Nevşehir'deki Vakıf Eserlerinin Durumu Hakkında", *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, 2016), s.1089.

³⁸⁶ VAD, no:1125, s.30a.

³⁸⁷ Sami, **a.g.e.**, s.792.

³⁸⁸ Vad, no:1142, s.84b.

1175 (Eylül 1761) tarihinde Kuyumcular Şeyhi olan Abdullah vefat etmiş, yerine sülbi oğlu Ömer Halife atanmıştır.³⁸⁹

2.2.17. Tekkenişin (Tekyenişin)

Hurufat Defteri kayıtlarında bahsedilen dini kurum görevlilerinden biri de Tekyenişinlerdir. Tekyenişin, tekkede yatıp kalkan, tekkede oturan derviş için kullanılan tabirdir.³⁹⁰ Rebiülahir 1118 (Temmuz-Ağustos 1706) tarihinde Devrâni Tekyesi'nde meşrutiyet üzere tekyenişin Derviş Mehmet vefat etmiş, yerine bir akçe ile Bayram atanmıştır.³⁹¹

2.2.18. Temcid-Hân

Hurufat Defteri kayıtlarında bahsedilen başka bir görevli de Temcid-hân'lardır. Temcid, sabah ezanından sonra, genellikle sahur vakitlerinde minarelerden okunan duadır.³⁹² Bu duayı okuyan kişiye de temcid-hân denilmektedir. Zilhicce 1122 (Ocak-Şubat 1711) tarihinde Gedik Ahmet Paşa Camii'nde haftada iki gece temcit ve tahlil için Hacı Bey Vakfından müezzin Halil ferağından oğlu Molla Ali atanmıştır.³⁹³ Rebiülevvel 1136 (Kasım-Aralık 1723) tarihinde Gedik Ahmed Paşa'nın bina ettiği cami-i şerifte Hacı Bey vakf eylediği temcidhanlığa günlük bir akçe vazife ile mutasarrıf olan Ali'nin vefatı üzerine Hasan Halife vazifelendirilmiştir.³⁹⁴ Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) tarihinde Keçe Pazarı Cami'nde günde bir akçe ile temcid-hân olan Ali yeniden görevlendirilmiştir.³⁹⁵

2.2.19. Va'iz

Cami ve mescitlerde İslâmî konuları izah ederek, dinî öğütler veren görevlilere va'iz denilir. Va'izler, kandil günleri ile ramazan ayı gibi mübarek günlerde ve haftanın belirli günlerinde vaaz ederlerdi.³⁹⁶ Atamaları, naibler tarafından yapılmaktadır. Cemaziyelahir 1182 (Ekim-Kasım 1768) tarihinde Ot Pazarı Camii'nde haftanın dört günü bâ-muayyene vaiz olan Mehmet'in vazifesini bırakması üzerine oğlu Hüseyin, Naib Mehmet Emin arzıyla ve Şeyhülislam

³⁸⁹ VAD, no:1108, s.48b.

³⁹⁰ Pakalın, **a.g.e.**, s.448.

³⁹¹ VAD, no:1107, s.89a.

³⁹² Pakalın, **a.g.e.**, s.451.

³⁹³ VAD, no:1107, s.90a.

³⁹⁴ VAD, no:1119, s.130a.

³⁹⁵ VAD, no:1216, s.18a.

³⁹⁶ Öntuğ, **a.g.m.**, s.1089.

Pirizâde Osman Efendi'nin işaretiyle atanmıştır.³⁹⁷ Şaban 1183 (Kasım-Aralık 1769) tarihinde Abdi Çavuş Camii'nin haftanın üç gününde bâ-muayyene vaizi olan Ali vefat etmiş yerine oğlu Mustafa atanmıştır. Fakih Paşa Mahallesi Mescidi'nin günde iki akçe ile imamı olan Ali vefat etmiş yerine oğlu Mustafa atanmıştır.³⁹⁸ Burada da görüldüğü gibi bir kişi farklı yerlerde farklı görevler yapabilmektedir. Boş kalan göreve öncelikle eski vazifelinin çocukları getirilmektedir.

2.2.20. Yasin-Hân

Yasin-i Şerif tilavet eden kişiler için kullanılan bir tabirdir. Hurufat Defterleri'nde bahsedilen görevlilerden biridir. Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Cemaleddin Vakfi'ndan bir akçe ile yasin-i şerif ve bir akçe ile nazır ve iki akçe ile cabi Mehmet'in vefat etmesi üzerine Recep Halife atanmıştır.³⁹⁹ Cemaziyelevvel 1122 (Haziran-Temmuz 1710) tarihinde Ardıç Mahallesi'nde Hacı Bayram Mektebi'nde bir akçe ile yasin-hân İsmail Halife'ye naib arzı ile görev verilmiştir.⁴⁰⁰

2.2.21. Zaviyedâr

Tekkelerin küçüğü olan zaviyelerin şeyhlerine zaviyedâr denilmektedir.⁴⁰¹ Cemaziyelevvel 1134 (Şubat-Mart 1722) tarihinde İshak Sultan Zaviyesinin muayyene ile evladiyet ve meşrutiyet üzere zaviyedârı Osman Dede oğlu Mehmed görevine devam etmektedir.⁴⁰² Safer 1159 (Şubat-Mart 1774) Ahi Selçuk Zaviyesi'nin evladiyet üzere zaviyedârı Abdülaziz bin Abdülkadir bin Mustafa mahlülünden kardeşi Abdülhalim bin Abdülkadir atanmıştır.⁴⁰³ Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) Keçe Pazarı Camii'nde günde bir akçe ile yasin-hân olan Ali'nin vazifesi yenilenmiştir.⁴⁰⁴

³⁹⁷ VAD, no:1125, s.30a.

³⁹⁸ VAD, no:1125, s.31a.

³⁹⁹ VAD, no:1107, s.88a.

⁴⁰⁰ VAD, no:1107, s.90a.

⁴⁰¹ Pakalın, **a.g.e.**, s.448.

⁴⁰² VAD, no:1107, s.94b.

⁴⁰³ VAD, no:1112, s.71a.

⁴⁰⁴ VAD, no:1216, s.18a.

III. BÖLÜM

EĞİTİM KURUMLARI

3.1. MEKTEB, MEDRESE VE DARÜ'L-KURRALAR

3.1.1. Abdullah Efendi Muallimhânesi

Abdullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Rebiülevvel 1110 (Eylül-Ekim 1698) tarihinde el-Hac Abdullah Efendi Muallimhânesi ve Mescidi evkafından bir akçe ile nazırı olan Ahmet vefat etmiş yerine Şeyh Mehmet atanmıştır.⁴⁰⁵ Buradan muallimhâneye ait bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Rebiülahir 1148 (Ağustos-Eylül 1735) tarihinde Abdullah Efendi'nin bina eylediği muallimhânedeki beş akçe ile muallim-i sıbyan Halil vefat etmiş, yerine oğlu Hafız Ali atanmıştır.⁴⁰⁶

3.1.2. Abdurrahim Efendi Muallimhânesi

Abdurrahim Efendi tarafından 15. yüzyılda yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir. Abdurrahim Mısırî Camii'nin yanında olduğu düşünülmektedir.⁴⁰⁷ 1763 tarihli Hurufat Defteri kayıtlarında muallimhaneyle ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Şaban 1176 (Şubat-Mart 1763) tarihinde Abdurrahim Efendi Muallimhânesi'nde günde beş akçe ile muallim-i sıbyan olan Hafız Ali Halife vefat etmiş, yerine oğlu Abdullah Halife atanmıştır.⁴⁰⁸

3.1.3. Alaca Medrese (Umur Bey Medresesi)

Afyonkarahisar'da bulunan Osmanlı dönemine ait ilk medrese Umur Bey Medresesi'dir. Medrese 1676 yılında harap olarak yıkılması üzerine yerine şehrin kaymakamı Mehmet Bey tarafından Kadiri tekkesi yapılmıştır. Dehşeti Medresesi olarak da bilinmektedir.⁴⁰⁹ Umur Bey'in inşa ettiği medrese Umur Bey Külliyesi bünyesindeki 1455 tarihinde yapılan medrese At Pazarı Medresesi, Alaca Medrese, Umur Bey Medresesi gibi isimlerle anılmıştır.⁴¹⁰ Rebiülahir 1120 (Haziran-Temmuz 1708) tarihinde Alaca Medresesi'nde müderris olanlara

⁴⁰⁵ VAD, no:1140, s.284a.

⁴⁰⁶ VAD, no:1109, s.95b.

⁴⁰⁷ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.268.

⁴⁰⁸ VAD, no:1108, s.49a.

⁴⁰⁹ İlgar, **a.g.m.**, s.107.

⁴¹⁰ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.59.

mütevelli İsmail eski beratı ile yeniden vazifelendirilmiştir.⁴¹¹ Zilhicce 1125 (Aralık-Ocak 1713-1714) tarihinde Alaca Medrese demekle maruf medresenin tayin ile mütevellisi Müftü İsmail'in vefatı üzerine Müftü Mehmed atanmıştır.⁴¹² Şevval 1162 (Eylül-Ekim 1749) tarihinde Umur Bey Medresesi'nin üç akçe ile talebesi olan Recep vefat etmiş yerine oğlu Mehmet atanmıştır.⁴¹³

3.1.4. Caca Bey Medresesi

Medrese hakkında fazla bilgi yoktur. 1705-1706 tarihli bir Hurufat Defteri kaydında medreseyle ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Ramazan 1117 (Aralık-Ocak 1705-1706) tarihinde Caca Bey Medresesi'ne Yusuf mutasarrıf iken Ali, Mustafa, Hüseyin ve Caca Bey gadr (haksızlık, zulüm) etmekle, vazife Yusuf'a verilmiştir.⁴¹⁴

3.1.5. Dârü'l-kurra Muallimhânesi

Dârü'l-kurra, Kur'an-ı Kerim ilminin ihtisas düzeyinde öğretildiği mekteplerdir. Afyonkarahisar'da Egeste Mahallesi Dârü'l-kurrası ve Abdi Kadı Dârü'l-kurrası olmak üzere iki adet Dârü'l-kurra bulunmaktadır.⁴¹⁵ Hurufat Defteri kayıtlarında bahsedilen, hayır sahipleri tarafından yaptırıldığı söylenen bu Dârü'l-kurra Egeste Mahallesi Dârü'l-kurrası olabilir. Zilhicce 1182 (Nisan-Mayıs 1769) tarihinde Dârü'l-kurrâ Muallimhânesi'nin günde üç akçe ile muallim-i sıbyanı olan Osman'ın vazifesini bırakması üzerine İbrahim oğlu Osman atanmıştır.⁴¹⁶ Muharrem 1184 (Nisan-Mayıs 1770) tarihinde Dârü'l-kurra Muallimhânesi'nde günde üç akçe ile muallim-i sıbyan olan Osman bin İbrahim vefat etmiş, yerine oğlu Mustafa atanmıştır.⁴¹⁷ Cemaziyelevvel 1188 (Temmuz-ağustos 1774) tarihinde Dârü'l-kurra Muallimhânesi'nin muallim-i sıbyanı üç akçe ile Mustafa'dır.⁴¹⁸

3.1.6. Fazlullah Paşa Medresesi

Fazlullah Paşa tarafından kurulan medresenin nerede olduğu bilinmemektedir. 1704 tarihli bir Hurufat Defteri kaydında harap olduğundan

⁴¹¹ VAD, no:1107, s.89b.

⁴¹² VAD, no:1107, s.91b.

⁴¹³ VAD, no:1112, s.73b.

⁴¹⁴ VAD, no:1107, s.89a.

⁴¹⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.261-263.

⁴¹⁶ VAD, no:1125, s.30a.

⁴¹⁷ VAD, no:1125, s.31b.

⁴¹⁸ VAD, no:1216, s.18b.

bahsedilmektedir. Muharrem 1116 (Mayıs-Haziran 1704) tarihinde Fazlullah Paşa Medresesi harab olmağla kimse rağbet etmeyip, İsmail vazifelendirilmiştir.⁴¹⁹ Zilkade 1197 (Eylül-Ekim 1783) tarihinde Fazlullah Paşa'nın bina eylediği medresede müderris olan İsmail vefat etmiş, yerine İbrahim atanmıştır.⁴²⁰

3.1.7. Hacı Abdi Muallimhanesi (Mektebi)

Semerciler Sûkunda bulunan⁴²¹ mektebin ihtiyaçları için ve görevlilerin ücretlerinin karşılandığı bir vakfi bulunmaktadır. Rebiülevvel 1116 (Temmuz-Ağustos 1704) tarihinde Hacı Abdi Muallimhânesinde iki akçe ile muallim Mehmed mahlûlünden Abdullah halifeye inayet.⁴²² Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Hacı Abdi Mektebinde bir akçe ile müteveli Hacı Mehmed vefat etmiş yerine Ali atanmıştır.⁴²³ Muharrem 1157 (Şubat-Mart 1744) tarihinde Hacı Abdi Muallimhânesi'nin muallim-i sıbyanı Mehmet Halife'nin rızasıyla kasr-ı yed etmesiyle Halil Halife atanmıştır.⁴²⁴ Cemaziyelahir 1188 (Ağustos-Eylül 1774) tarihinde Hacı Abdi Mektebi'nin muallim-i sıbyanı ve vakfının mütevellisi Hacı Musa'dır.⁴²⁵

3.1.8. Hacı Bayram Mektebi (Muallimhanesi)

Kuyulu Mahallesi'nde bulunan mektebin görevlilerinin ücretleri için ve mektebin ihtiyaçlarının karşılanması için bir vakfi bulunmaktadır. Bazı Hurufat Defteri kayıtlarında Ardıç Mahallesi'nde olarak geçmektedir.⁴²⁶ Cemaziyelahir 1115 (Ekim-Kasım 1703) tarihinde Hacı Bayram Mektebi'nde bir buçuk akçe ile senede dört hatm-i şerif tilavet etmek şartıyla Ali yeniden görevlendirilmiştir.⁴²⁷ Receb 1124 (Ağustos-Eylül 1712) tarihinde Hacı Bayram Mektebi'nde muallim-i sıbyan Şeyh Mehmed vefat etmiş yerine oğlu Abdullah atanmıştır.⁴²⁸ Cemaziyelahir 1125 (Haziran-Temmuz 1713) tarihinde Kayalı mahallesinde Hacı Bayram Mektebi'nde iki akçe ile müteveli olan Mustafa vefat etmiş İbrahim atanmıştır.⁴²⁹ Zilhicce 1156 (Ocak-Şubat 1744) tarihinde Hacı Bayram

⁴¹⁹ VAD, no:1107, s.88a.

⁴²⁰ VAD, no:1111, s.58b.

⁴²¹ VAD, no:1139, s.124a.

⁴²² VAD, no:1107, s.88a.

⁴²³ VAD, no:1107, s.88b.

⁴²⁴ VAD, no:1112, s.70a.

⁴²⁵ VAD, no:1216, s.18b.

⁴²⁶ VAD, no:1107, s.87b.

⁴²⁷ VAD, no:1107, s.87b.

⁴²⁸ VAD, no:1107, s.91a.

⁴²⁹ VAD, no:1107, s.91a.

Muallimhânesi'nde nim akçe ile halife İbrahim vefat etmiş yerine oğlu Abdurrahim babasının beratıyla atanmıştır.⁴³⁰ Rebiülahir 1188 (Haziran-Temmuz 1774) tarihinde Hacı Bayram Mektebi'nde muallim-i sıbyan olan Mehmet'in ücreti mektep vakfından karşılanmaktaydı.⁴³¹

3.1.9. Hacı Mehmet Ağa Muallimhânesi

Kubbeli Mahallesi'nde bulunan muallimhâne, Karahisar Dizdârı Hacı Mehmet Ağa tarafından Mehmet Ağa'nın evinde açılmıştır.⁴³² Şevval 1116 (Ocak-Şubat 1705) tarihinde Hacı Mehmet Muallimhânesi'nde beş akçe ile Şeyh Veli yeniden görevlendirilmiştir.⁴³³ Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde el-Hac Mahmut Ağa Muallimhânesi'nde günde üç akçe vazife ile halife ve bir akçe ile noktacı olan Recep Halife'nin vefatı üzerine Abdullah Halife atanmıştır.⁴³⁴ Cemaziyelahir 1188 (Ağustos-Eylül 1774) tarihinde muallimhâne'nin üç akçe ile halifesi, bir akçe ile noktacısı Ali'dir.⁴³⁵ Zilkade 1190 (Aralık-Ocak 1776-1777) tarihinde üç akçe ile halife, bir akçe ile noktacı olan Ali vefat etmiş boş kalan göreve oğlu Abdurrahman atanmıştır.⁴³⁶

3.1.10. Hacı Mustafa Mektebi (Tuzcu Hacı Mustafa Mektebi)

Hacı Yahya Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hacı Mustafa tarafından yaptırılan mektep, Tuzcu Hacı Mustafa Mektebi olarak da anılır. Mektebe ait bir vakf vardır. Vakıf mallarına bakma görevi vakıf sahibinin evlatlarına şart olunmuştur.⁴³⁷ Bazı Hurufat Defteri kayıtlarında "Sinan Paşa Mahallesi'nde bulunan Hacı Mustafa Muallimhânesi"nden bahsedilmektedir.⁴³⁸ Ramazan 1124 (Ekim 1712) tarihinde Hacı Mustafa'nın bina ettiği mektepte üç akçe ile muallim-i sıbyan Abdülbâkî vefat etmiş yerine oğlu Ahmed atanmıştır.⁴³⁹ Cemaziyelahir 1125 (Haziran-Temmuz 1713) Hacı Mustafa Mektebinin üç akçe ile mekteb halifeliği ve bir akçe ile cüz-hânlığı Habib üzerinde olup vefatı üzerine Molla Ali atanmıştır.⁴⁴⁰ Zilkade 1161 (Ekim-Kasım 1748) tarihinde Hacı Yahya

⁴³⁰ VAD, no:1112, s.70a.

⁴³¹ VAD, no:1216, s.18a.

⁴³² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.265.

⁴³³ VAD, no:1107, s.88a.

⁴³⁴ VAD, no:1119, s.129b.

⁴³⁵ VAD, no:1216, s.18b.

⁴³⁶ VAD, no:1111, s.53a.

⁴³⁷ VAD, no:555, s.39b.

⁴³⁸ VAD, no:1108, s.50b.

⁴³⁹ VAD, no:1107, s.91a.

⁴⁴⁰ VAD, no:1107, s.91a.

Mahallesi'nde Hacı Mustafa Mektebi'nde bir akçe ile cüz-hân olan Veli'nin vazifesini bırakması üzerine Ahmet atanmıştır.⁴⁴¹ Şevval 1162 (Eylül-Ekim 1749) tarihinde Seyyid Hacı Mustafa Mektebi'nin beş akçe ile hocası Recep vefat etmiş yerine oğlu Mehmet atanmıştır.⁴⁴² Cemaziyelahir 1188 (Ağustos-Eylül 1774) tarihinde muallimhâne'nin muallim-i sıbyanı beş akçe ücretle Mustafa oğlu Ahmet'tir.⁴⁴³

3.1.11. Muhyiddin Mektebi (Muhyiddin Arabî Mektebi)

Gedik Ahmet Paşa Medresesi'nde müderris olan Mevlâna Muhyiddin Efendi tarafından 1669 yılından önce yapıldığı düşünülmektedir.⁴⁴⁴ Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Muhyiddin Mektebi'nde üç akçe ile halife Süleyman'ın görevini bırakması üzerine Abdülcebbar görevlendirilmiştir.⁴⁴⁵ 1748 tarihli bir Hurufat Defteri kaydından mektebin Muhyiddin adında biri tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Şevval 1161 (Eylül-Ekim 1748) tarihinde Muhyiddin'in bina ettiği mektebin günlük üç akçe ile halifesi olan Süleyman'ın vazifeden çekilmesi üzerine kardeşi Abdülcabbar atanmıştır. Zilkade 1161 (Ekim-Kasım 1748) tarihinde Muhyiddin Arabî Mektebi'nde bâ-muayyene muallim ve mütevellî olan Süleyman'ın vazifeden çekilmesi üzerine oğlunun oğlu Mahmut atanmıştır.⁴⁴⁶

3.1.12. Musa Paşa Muallimhânesi

Molla Bahşi Mahallesi'nde bulunan muallimhâne, Musa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cemaziyelevvel 1117 (Ağustos-Eylül 1705) tarihinde Musa Paşa Mektebi nukud-ı mevkuvesine nazır lazım olup Himmet Helife görevlendirilmiştir.⁴⁴⁷ Safer 1131 (Aralık-Ocak 1718-1719) tarihinde Musa Paşa Muallimhânesinin dört akçe ile mütevellisi Şeyh Veli kasr-ı yedinden (el çekmek) oğlu Mehmed Halife atanmıştır.⁴⁴⁸ Rebiülevvel 1136 (Kasım-Aralık 1723)

⁴⁴¹ VAD, no:1112, s.73a.

⁴⁴² VAD, no:1112, s.73b.

⁴⁴³ VAD, no:1216, s.18b.

⁴⁴⁴ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.268.

⁴⁴⁵ VAD, no:1107, s.88b.

⁴⁴⁶ VAD, no:1112, s.73a.

⁴⁴⁷ VAD, no:1107, s.88b.

⁴⁴⁸ VAD, no:1107, s.93a.

tarihinde Musa Paşa'nın bina eylediği muallimhânedede günde iki akçe ile damcı olan Recep'in vefatı üzerine Mehmet atanmıştır.⁴⁴⁹

3.1.13. Kasım Paşa Mektebi

Kasım Paşa Mektebi'yle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1704 tarihli Hurufat Defteri kayıtlarında mekteple ilgili bir bilgiye rastlanmıştır. Cemaziyelahir 1116 (Ekim 1704) tarihinde Zülâli Efendi Mescidinde müezzin ve Kasım Paşa Mektebinde halife lazım olup Mütevelli Mehmed'e inayet.⁴⁵⁰

3.1.14. Süleyman Çavuş Muallimhânesi (Felezâde Mektebi)

Felezâde Süleyman Çavuş tarafından yaptırılmıştır. Hakkında çok fazla bilgi yoktur. Şaban 1183 (Kasım-Aralık 1769) tarihinde Felezâde binası mektebinde günde bir akçe ile muallim-i sıbyan ve mescid-i şerifte müezzin olan Abdullah vefat etmiş yerine büyük oğlu Mehmet Emin atanmıştır.⁴⁵¹ Atamalar naib tarafından yapılmaktadır. Vazifeler genel olarak babadan oğula verilmektedir.

3.2. TEKKE, ZÂVİYE VE TÜRBELER

Tekke-tekke; arapça bir kelime olan tekye, dayanma, istinad gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁵² **Zâviye** ise; köşe, bucak, küçük tekye ve han-gâh demektir. Ayrıca zaviye tanımlanırken, bir zahirin ibadetle meşgul olmak üzere çekildiği تنها hane veya kulübe olarak da tarif edilmektedir.⁴⁵³ Tekke, her hangi bir tarikata tabi olan insanların toplu olarak ayin ve zikirlerini yaptıkları, müritlerin sürekli oturdukları yer. Büyük tekkeler asitane, hangâh, dergâh gibi isimlerle anılırdı. Tekkenin küçüğüne ise zâviye denilmiştir.⁴⁵⁴

Zâviyelerin ilk olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak VIII. yüzyılın sonlarıyla IX. yüzyılın gelişme gösteren başlarında tasavvuf akımıyla paralellik göstermektedir. Belli bir tasavvuf görüşünü benimseyen “şeyh” denilen dînî bir otoritenin başkanlığında bir arada yaşadıkları bu müessesenin ilk olarak Şam yakınlarında kurulduğu kabul edilmektedir. O zamana kadar tasavvuf ehlinin bir arada yaşadıkları özel bir yer

⁴⁴⁹ VAD, no:1119, s.130a.

⁴⁵⁰ VAD, no:1107, s.88a.

⁴⁵¹ VAD, no:1125, s.31a.

⁴⁵² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul:Çağrı Yayınları, 2010), s.432.

⁴⁵³ Sami, **a.g.e.**, s.680.

⁴⁵⁴ H. Mustafa Eravcı, “Osmanlı Dönemi Afyonkarahisar Kazası Tekke ve Zaviyeleri”, *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Afyonkarahisar Belediye Yayınları, 2005), s.65.

olduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır. Ancak zaman zaman sohbet ve ibadet etmek için evlerinde toplandıkları bilinmektedir.⁴⁵⁵

İlk olarak Remle’de ortaya çıkan zâviyelerin tasavvuf akımının etkisiyle hızla yayıldığı görülür. IX. yüzyılda mektepleşmeye başlayan İslâm Tasavvufu İmam Gazali’den sonra Mısır üzerinden Mağrip ülkelerine, İran üzerinden Hârzem ve Maverâünnehr’e ulaştı. Zâviyelerin hızla yayılmasında siyasi ve rûhi sebepler de etkili olmuştur. Abbasi Halifeleri’nin güçlerinin sarsılmasıyla (XI-XIII. yy) bağımsızlık kazanmak isteyen mahalli emirler, halk üzerinde büyük nüfuzu olan Şayhlere zaviyeler açıyorlar, Haçlı Seferleri’yle maddi ve manevi felaketslere uğrayan halk muhtaç olduğu huzuru bu kurumlarda arıyorlardı. Başka bir mesele de büyük serveti olan zenginler hükümdarların hışmından korunmak için zâviyeler açarak buralara zengin vakıflar tahsis ediyor, idaresini de evlatlarına bırakarak servetlerinin ailesinde kalmasını sağlıyorlardı.⁴⁵⁶

Anadolu topraklarında zâviyeler ilk olarak iskân unsuru olmuş, İslamiyetin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Anadolu’da ilk zâviyenin nerde ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir bilgi yoksa da askeri fetihlerle birlikte batıya doğru yayıldığı düşünülebilir. XIII. yüzyıl başlarında Anadolu’ya çeşitle tasavvuf görüşleri olan sünni ve batınî dervişler gelerek zâviyeler açmışlardır. Göç eden şeyh ve dervişlerin çoğu Türk olmakla birlikte İran ve Arap asıllı olanlar da vardı.⁴⁵⁷

Afyonkarahisar çevresindeki zaviyelerin kuruluşu bölgenin Türkler tarafından fethiyle bir kısmının da fetihden önce olabileceği düşünülmektedir. Zaman zaman bazı zaviyeler amaçlarından uzaklaşarak farklı şekillerde kullanılmaları sonucu zâviyelikten çıkarılarak başka hizmetlere aktarıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte çeşitli sebeplerle zaman içinde yok olup giden zâviyelerin yanında mescit ve camiye dönüştürülen zâviyeler de bulunmaktadır. Afyonkarahisar’daki Mevlevî Zâviyesi ve İmad Dede Zaviyesi bunlardan bazılarıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ A. Yaşar Ocak, “Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *Vakıflar Dergisi*, S:12, (1978), s.247.

⁴⁵⁶ Ocak, **a.g.m.**, s.248.

⁴⁵⁷ Ocak, **a.g.m.**, s.254.

⁴⁵⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.306-307.

1671 tarihinde Afyonkarahisar'a gelen Evliya Çelebi şehirde yedi tekke bulunduğunu söylemektedir.⁴⁵⁹ İncelediğimiz Hurufat Defteri kayıtlarında 18 tekke ve zâviyeye rasladık.

3.2.1. Ahî İsmail Zaviyesi

Kubbeli Mahallesi'nde bulunan zaviyenin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Bazı Hurufat Defteri kayıtlarında Sincanlı Karyesi'nde bulunduğu yazmaktadır.⁴⁶⁰ Şevval 1118 (Ocak-Şubat 1707) tarihinde Ahi İsmail Zaviyesine mutasarrıf Abdullah ferağından emmisi oğlu Mehmed atanmıştır.⁴⁶¹ Zâviyenin tevliyeti meşrutiyet üzeredir. Cemaziyelahir 1168 (Mart-Nisan 1755) tarihinde Ahi İsmail Zâviyesi'nin tevliyeti meşrutiyet üzere olup Mehmet ve Mustafa'ya verilmiştir.⁴⁶²

3.2.2. Âhi Selçuk Zaviyesi

Zâviye hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hurufat Defteri kayıtlarından tespit edilen bilgilere göre Ayazini karyesinde⁴⁶³ bulunmaktadır, zâviyenin hizmetleri evlada şart olunmuştur. Zaviyedârlık hizmeti evlada meşrutadır. Safer 1159 (Şubat-Mart 1746) tarihinde Âhi Selçuk Zaviyesi'nin evladiyet üzere zaviyedârı Abdülkadir oğlu Abdülaziz mahlûlünden kardeşi Abdülhalim atanmıştır.⁴⁶⁴ Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) tarihinde Âhi Selçuk Zâviyesi'nin evladiyet ve meşrutiyet üzere günde bir akçe ile zâviyedârı olan Derviş İbrahim yeniden vazifelendirilmiştir.⁴⁶⁵

3.2.3. Ahî Ulu Bey Zâviyesi (Ulu Bey Zaviyesi)

Zâviyenin nerede olduğu, kim tarafından, ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. 1689 tarihli bir kayıta bazı bilgilere ulaşılmıştır. Ramazan 1109 (Mart-Nisan 1698) tarihinde Ahi Ulu Bey Zâviyesi'nin Şeyh ve mütevellisi vefat etmiş yerine Ali atanmıştır.⁴⁶⁶

⁴⁵⁹ *Evliya Çelebi*, s.20.

⁴⁶⁰ VAD, no:1107, s.94a.

⁴⁶¹ VAD, no:1107, s.89b.

⁴⁶² VAD, no:1110, s.4b.

⁴⁶³ VAD, no:1113, s.27a.

⁴⁶⁴ VAD, no:1112, s.71a.

⁴⁶⁵ VAD, no:1216, s.18a.

⁴⁶⁶ VAD, no:1140, s.284a.

3.2.4. Celaleddin Rûmî Zaviyesi (Mevlevîhâne / Mevlevî Tekkesi)

Mevlâna Celaleddin Rumî'nin tarikatı Mevlevîlik olarak anılır. 14. Yüzyılın başından itibaren Konya'dan yayılan bu manevi hareketle Anadolu'nun büyük şehirlerinde Mevlevî tekke ve zâviyeleri kurulmuştur. Afyonkarahisar'da ilk Mevlevî zâviyesi Sahipataoğlu Ahmet Bey ile Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi arasında şeyh-mürît ilişkisi sonucu kurulmuştur. Ahşap olarak inşa edilen tekke 16-17. Yüzyılda çıkan yangınlar sonucu yıkılan yerleri yeniden yapılmıştır. Günümüzde kullanılan dergâh 1908 senesinde yeniden yapılmıştır.⁴⁶⁷ Afyonkarahisar Mevlevîhânesi, Hazreti Mevlana evladından Arif Efendi tarafından yaptırılmıştır. Muharrem 1135 (Ekim-Kasım 1722) tarihinde Mevlevîhânenin imametine Şeyh Abbas Mevlevî atanmıştır.⁴⁶⁸

3.2.5. Cenkçi Sultan Tekyesi / Cenkci Zâviyesi

Hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hurufat Defteri kayıtlarında Cengici Zâviyesi, Cengici Sultan Zâviyesi olarak zikredilmektedir. Zilkade 1108 (Mayıs-Haziran 1697) tarihinde Cenkci Zâviyesi'nin meşrutiyet üzere mutasarrıfı olan Veli vefat etmiş yerine Hasan atanmıştır. Yine aynı tarihte Cenkçi Sultan Tekyesi'nde bir akçe ile türbedâr olan Arif Mehmet'e bâ-berat olmakla inayet.⁴⁶⁹ Rebiülevvel 1167 (Aralık-Ocak 1753-1754) tarihinde Cenkci Zaviyesi'ne 108 tarihinde mutasarrıf olan Hasan vefat etmiş yerine Mahmut atanmıştır.⁴⁷⁰

3.2.6. Civan Baba Tekyesi

1710 tarihli Hurufat Defteri kayıtlarında bazı bilgilere ulaştığımız Civan Baba Tekyesi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Tekkenin zaviyedârlığı evlada meşrutadır. Cemaziyelevvel 1123 (Haziran-Temmuz 1711) tarihinde Civan Baba Tekyesi'nin zaviyedârlığı evladdan Ahmed'e verilmiştir.⁴⁷¹ Zilhicce 1121 (Şubat-Mart 1710) tarihinde Civan Baba Tekyesi Zaviyesi'nde meşrutiyet üzere zaviyedâr Veli'nin vazifesi yenilenmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁷ Eravcı, **a.g.m.**, s.66.

⁴⁶⁸ VAD, no:1107, s.94b.

⁴⁶⁹ VAD, no:1140, s.283b.

⁴⁷⁰ VAD, no:1112, s.75a.

⁴⁷¹ VAD, no:1107, s.91a.

⁴⁷² VAD, no:1107, s.90a.

3.2.7. Çerçi Turgud (Turud) Zâviyesi

XV. yüzyılda yapıldığı düşünülen zâviyenin Ot Pazarı Cami'nin kuzeyinde, günümüzde, Ot Pazarı Cami ile Bedesten'in önündeki kavşakta olduğu sanılmaktadır.⁴⁷³ Afyonkarahisar'ın en eski zaviyelerinden olan Çerçi Turgud Zâviyesi, vakıf gelirleri yüksek zâviyelerdendir. Mütevellisi ve kadrosunun vakıf şartlarına aykırı hareket etmeleri üzerine zâviye padişahın emriyle medreseye dönüştürülmüştür.⁴⁷⁴ Cemaziyelahir 1128 (Mayıs-Haziran 1716) tarihinde Çerçi Turgud Zaviyesinde mutasarrıf Ahmet vefat etmiş yerine Abdullah atanmıştır.⁴⁷⁵

3.2.8. Devrani Tekyesi

Tekke hakkında fazla bilgi yoktur. 1706 tarihli Hurufat Defteri kaydında tekke ile ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Rebiülahir 1118 (Temmuz-Ağustos 1706) tarihinde Devrâni Tekyesi'nde meşrutiyet üzere tekyenişin Derviş Mehmet vefat etmiş, yerine bir akçe ile Bayram atanmıştır.⁴⁷⁶

3.2.9. Emre Sultan Zaviyesi

Emre Sultan Zaviyesi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1782 tarihli Hurufat defteri kaydında bazı bilgilere rastlanmıştır. Şaban 1196 (Temmuz-Ağustos 1782) tarihinde Emre Sultan Zaviyesi'nin mütevellisi olmayıp, lazım olduğundan, Şeyh Osman atanmıştır.⁴⁷⁷

3.2.10. Hayran Baba Tekyesi

Hayran Baba Tekyesi ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Tekkenin nerede olduğu ve ne zaman yapıldığına dair bilgilere ulaşılamamıştır. Hurufat Defteri kayıtlarında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Tekkenin zaviyedârlığı kuran kişinin erkek evladlarına meşrutadır. Ramazan 1123 (Ekim-kasım 1711) tarihinde Hayran Baba Tekyesi zayedârlığı Veli üzerinden naib arzı ile Ahmet görevlendirilmiştir.⁴⁷⁸ Ramazan 1124 (Ekim 1712) tarihinde Hayran Baba Tekyesi zaviyedârlığı erkek evladlarına meşruta olup zaviyedâr Veli üzerinden Ahmed olarak naib arzı ile görevlendirilmiştir.⁴⁷⁹ Recep 1129 (Haziran-Temmuz 1717) tarihinde Hayran Baba Zaviyesi evlada meşruta olup evlad-ı vakıfdan Veli bir

⁴⁷³ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.311.

⁴⁷⁴ Eravcı, **a.g.m.**, s.69.

⁴⁷⁵ VAD, no:1107, s.92a.

⁴⁷⁶ VAD, no:1107, s.89a.

⁴⁷⁷ VAD, no:1111, s.57b.

⁴⁷⁸ VAD, no:1107, s.91a.

⁴⁷⁹ VAD, no:1107, s.91a.

tarik (yol) ile berat ettirerek hilaf-ı şart-ı vakf gadr (zulüm) etmekle Hüseyin Dede ve Himmet Dede vazifelendirilmiştir.⁴⁸⁰ Cemaziyelevvel 1201 (Şubat-Mart 1787) tarihinde zaviyedâr olan Hüseyin ve Himmet Dede vefat etmiş, yerlerine evladdan; Ömer bin Halil, Hasan bin Ebubekir, Hasan bin Hamza, Hasan bin Mehmet, Osman bin İvaz, Himmet bin Satılmış ortak olarak atanmışlardır.⁴⁸¹

3.2.11. İshak Sultan Zaviyesi (Ebu İshak Sultan Tekkesi / Âhî İshak Tekkesi)

Günümüzde Yoncaaltıdiye bilinen mevkiinde bulunmaktadır. Bazı belgelerde Tuz Pazarı ve Buğday Pazarı civarında Âhî İshak Zaviyesi adından bahsedilmektedir. Bu zaviye harap olmuş bir durumdayken Seyyid Hacı Mahmud (Şeyh Ayaz diye bilinir) tamir ettirmiştir.⁴⁸² Zaviyenin zaviyedârlığı evladiyet ve meşrutiyet üzeredir. Cemaziyelevvel 1134 (Şubat-Mart 1722) tarihinde İshak Sultan Zaviyesinin muayyene ile evladiyet ve meşrutiyet üzere zaviyedârı Osman Dede oğlu Mehmed görevine devam etmektedir.⁴⁸³

3.2.12. Kemaleddin Zaviyesi

Zaviye hakkında çok detaylı bilgi bulunmamaktadır. Zaviyenin yeri, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Hurufat Defteri kayıtlarında zaviye ile ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Recep 1129 (Haziran-Temmuz 1717) tarihinde Kemaleddin Zaviyesine babası Derviş Ebubekir ferağından Derviş Mustafa mutasarrıf olarak atanmıştır.⁴⁸⁴ Rebiülevvel 1140 (Ekim-Kasım 1727) tarihinde Kemaleddin Zaviyesi'nin iki akçe ile zavidârı olan Derviş Mustafa'nın vazifesini bırakmasıyla yerine Naib Mehmet Emin tarafından Süleyman Halife atanmıştır.⁴⁸⁵ Ramazan 1143 (Mart-Nisan 1731) tarihinde Kemaleddin Zaviyesi'nin iki akçe ile zaviyedârı Mustafa ferağından Süleyman atanmıştır.⁴⁸⁶

3.2.13. Keskin Zaviyesi

Hurufat Defterleri'nin 1762 tarihli kayıtlarından Şehr-âbâd Nahiyesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Ne zaman yapıldığı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Keskin Keskin Zâviyesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak için bir vakfı bulunmaktadır.

⁴⁸⁰ VAD, no:1107, s.92b.

⁴⁸¹ VAD, no:1113, s.27a.

⁴⁸² Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.313.

⁴⁸³ VAD, no:1107, s.94b.

⁴⁸⁴ VAD, no:1107, s.92b.

⁴⁸⁵ VAD, no:1128, s.85a.

⁴⁸⁶ VAD, no:1109, s.90b.

Rebiülahir 1176 (Ekim-Kasım 1762) tarihinde Şehr-âbâd Nahiyesi'nde bulunan Keskin Zaviyesi'nin zavidârı olan Abdürrahim Halife'nin kendi hüsn-i rızasıyla ferağından Abdürrahim bin İbrahim atanmıştır.⁴⁸⁷ Zilhicce 1188 (Şubat-Mart 1775) tarihinde Ahi Recep Zâviyesi, Cemaleddin Zâviyesi ve Keskin Zâviyesi'nin üç akçe ile mütevellisi Hacı Halil oğlu Abdülkerim'dir.⁴⁸⁸

3.2.14. Şeyh Abdürrahim Mısırî Türbesi (Karahisarî)

Hurufat Defteri kayıtlarında “Şeyh Abdürrahim Türbesi” olarak anılmaktadır. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Mart 1637 tarihli bir mahkeme kaydında “Şeyh Abdürrahim Zaviyesi” diye anılan bir kayıt bulunmaktadır.⁴⁸⁹ Sözü geçen iki kayıt aynı yerden bahsediyö olabilir. Cemaziyelevvel 1159 (Mayıs-Haziran 1746) tarihinde Karahisar-ı Sahib'de vaki Şeyh Abdürrahim Mısırî Türbesi'nde babası Yusuf ferağından iki akçe ile cüz-hân olan Süleyman Halife kasr-ı yedinden (el çekme, vazgeçme) oğlu Mehmet Halife vazifelendirilmiştir.⁴⁹⁰ Zilhicce 1175 (Haziran-Temmuz 1762) tarihinde Şeyh Abdürrahim Türbe-i Şerifi'nde bir buçuk akçe ile cüz-hân olan Nurullah vefat etmiş, yerine Abdürrahim Halife atanmıştır.

3.2.15. Şeyh Ali Zaviyesi

Hurufat Defteri kayıtlarından Sinan Paşa Mahallesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Rebiülahir 1159 (Nisan-Mayıs 1746) tarihinde Sinan Paşa Mahallesi'nde vaki Şeyh Ali Zaviyesi'nin bir akçe ile zaviyedârı olan Şeyh Mustafa kasr-ı yedinden (vazgeçme) İbrahim oğlu Halil atanmıştır.⁴⁹¹ Şaban 1178 (Ocak-Şubat 1765) tarihinde Sinan Paşa Mahallesi'nde Şeyh Ali Zaviyesi'nin bir akçe ile zaviyedârı olan Mehmet Tahir'in kasr-ı yedinden (vazgeçmek) Abdullah Halife atanmıştır.⁴⁹²

3.2.16. Yârenler Sultan Zâviyesi (Yârenler Zaviyesi)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde kale dibinde olarak tarif etmiştir.⁴⁹³ Ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Günümüzde Yârenler Camii olarak anılan

⁴⁸⁷ VAD, no:1108, s.49a.

⁴⁸⁸ VAD, no:1216, s.19a.

⁴⁸⁹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.320.

⁴⁹⁰ VAD, no:1112, s.71b.

⁴⁹¹ VAD, no:1112, s.71b.

⁴⁹² VAD, no:1108, s.51a.

⁴⁹³ *Evliya Çelebi*, s.22.

bulunduğu yerde olduğu düşünülmektedir.⁴⁹⁴ Bazı Hurufat Defteri kayıtlarında Yaran Sultan Zaviyesi olarak bahsedilmektedir. Zaviyedârlık vazifesi babadan oğula geçtiği gibi anneden kıza, anneden oğula, kardeşten kardeşe de geçebilmektedir. Şaban 1110 (Şubat-Mart 1699) tarihinde Yaren Sultan Zaviyesine mutasarrıfı vefat etmiş yerine sulbiye kızı Ümmühan vazifelendirilmiştir.⁴⁹⁵ Cemaziyelahir 1123 (Temmuz-Ağustos 1711) tarihinde Yarenler Sultan Zaviyesine evladiyyet üzere bir akçe ile zaviyedâr olan Ümmühân vefat etmiş yerine Havva zaviyedâr olmuştur.⁴⁹⁶ Cemaziyelevvel 1162 (Nisan-Mayıs 1749) tarihinde Yarenler Sultan Zaviyesi'nin zaviyedârlığı evlada meşruta olup bundan önce mutasarrıf olan Havva Hatun'un vefatı üzerine zaviyedârlık görevine oğlu Eyüp var iken Havva'nın ana-baba bir kız kardeşi Alime Hatun'un üzerine berat ettirmesiyle, Alime ve Eyüp zaviyedârlığa ortak olmuşlardır. Ramazan 1162 (Ağustos-Eylül 1749) tarihinde Yarenler Sultan zavidârlığı evlada meşruta olup mutasarrıf Havva vefat etmiş boş kalan vazifeye gelen kız kardeşi Alime Hatun mutasarrıf iken Havva'nın oğlu Eyüp meydana çıkıp Alime'yle ortak berat ettirdiği için zulüm ve haksızlık oldu diye arzuhâl etmekle vazife tamamen Alime Hatun'a verilmiştir.⁴⁹⁷ Şaban 1168 (Mayıs-Haziran 1755) tarihinde Yarenler Sultan Zaviyesi'nin evladiyet ve meşrutiyet üzere bir akçe ile sabık zâviyedârı Eyüp Vefat etmiş Halil atanmıştır.⁴⁹⁸

3.3. EĞİTİM GÖREVLİLERİ

3.3.1. Halife

Halife sözlükte, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin yerine geçmek, yerini doldurmak, birine vakalet etmek ya da temsil etmek anlamlarına gelmektedir. Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Muhyiddin Mektebi'nde üç akçe ile halife Süleyman ferağından Abdülcebbar'a inayet.⁴⁹⁹ Cemaziyelahir 1151 (Eylül-Ekim 1738) tarihinde Abdullah Efendi'nin bina eylediği

⁴⁹⁴ Eravcı, **a.g.m.**, s.72.

⁴⁹⁵ VAD, no:1140, s.284a.

⁴⁹⁶ VAD, no:1107, s.90b.

⁴⁹⁷ VAD, no:1112, s.73a.

⁴⁹⁸ VAD, no:1110, s.5b.

⁴⁹⁹ VAD, no:1107, s.88b.

muallimhânenin bir buçuk akçe ile halifesi olan Ebubekir Halife'nin ferağından Ahmet Halife atanmıştır.⁵⁰⁰

3.3.1. Müderris

Cami ve medreselerde belirli bir tahsilden sonra icazet ve beratla ders verme yetkisine sahip kişilere denilir.⁵⁰¹ Rebiülahir 1120 (Haziran-Temmuz 1708) tarihinde Alaca Medresesi'nde müderris İsmail'e bâ-berat-ı atik teccid.⁵⁰² Cemaziyelahir 1164 (Nisan-Mayıs 1751) tarihinde Hacı Bayram Mektebi Vakfi'nin günlük beş akçe ile muallimi olan Mehmet oğlu Abdullah vazifesini bırakmış, yerine Mehmet Halife atanmıştır.⁵⁰³

3.3.2. Muallim-i Sıbyan

Çocukların eğitim ve öğretimini icra etmekle vazifeli olan görevlidir.⁵⁰⁴ Muallim-i sıbyanlık vazifesi genel olarak babadan oğula geçmektedir. Eski görevlinin çocuğunun olmaması ya da görevi yapabilecek vasfı olmaması gibi bazı istisna durumlarda vazife başkasına verilmektedir. Ramazan 1123 (Ekim-Kasım 1711) tarihinde Hacı Mustafa Mektebi'nde üç akçe ile muallim-i sıbyan olan Abdülbaki vefat etmiş yerine oğlu Ahmet atanmıştır.⁵⁰⁵ Zilhicce 1162 (Kasım-Aralık 1749) tarihinde Süleyman Çavuş Mektebi'nde üç akçe ile muallim-i sıbyan olan Süleyman oğlu Mehmet vazifesini bırakmış, yerine Mustafa Halife atanmıştır.⁵⁰⁶ Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde Süleyman Çavuş Mektebi'nde günde üç akçe ile muallim-i sıbyan olan Mustafa'nın vazifesini bırakması üzerine oğlu Mahmut atanmıştır.⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ VAD, no:1109, s.98b.

⁵⁰¹ Öntuğ, **a.g.m.**, s.1090.

⁵⁰² VAD, no:1107, s.89b.

⁵⁰³ VAD, no:1112, s.74a.

⁵⁰⁴ Öntuğ, **a.g.m.**, s.1090.

⁵⁰⁵ VAD, no:1107, s.91a.

⁵⁰⁶ VAD, no:1112, s.73b.

⁵⁰⁷ VAD, no:1125, s.31b.

IV. BÖLÜM

MAHKEME VE SOSYAL HİZMET YAPILARI

4.1. MAHKEME

Mahkeme ve adliye teşkilatı bir devlette hukukun işlenişini ortaya koyan unsurdur. İslâm devletlerinin bir devamı niteliğinde olan Osmanlı adliye teşkilatı zamana göre gelişerek yeniden şekillenmiştir. Osmanlı adliyesine dair yazılan eserler genellikle birbirinin devamı niteliğindedir. Osmanlı mahkemeleri ve kadılık hakkında önemli bir tarihi kaynak olan şer'iyeye sicilleri ise mahiyeti gereği sadece görülen davaların bir nüshasını verdiği için bu belgelerden davanın aşamaları ve hükmün infazıyla ilgili bilgi edinilememektedir.⁵⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde bir devletin varlığını sürdürebilmesi için gereken tüm kuruluşlar (askeri, mali, zirai) gelişmiş devletlerin kuruluşlarının üzerindeydi. Devletin idaresinde en çok önem verilen husus adalet ve yargı sistemiydi. Her sancak, kaza ve vilayette ihtiyaç oranında kadı bulundurulurdu. Fethedilen yerlere askeri mülki memurlarla birlikte hemen bir kadı atanarak mahkeme kurulurdu. Adaletin dağıtılacağı tek kuruluş mahkeme olup bunun yanında Divan, Şer'i Mahkemeler, İnzibat ve İhtisab müesseseleri gibi başka adalet kurumları da bulunmaktaydı. Ayrıca İfta (Fetva Verme) ve Esnaf Heyetleri gibi yardımcı müesseseler de bulunuyordu.⁵⁰⁹

Osmanlı taşra teşkilatının temel unsurlarını sancak ve kazalar oluşturmaktaydı. Afyonkarahisar sancağın merkezi olduğu için valinin (ehl-i örf) yanında padişah adına yargıyı temsil eden kadı (ehl-i ilm) bulunmaktaydı. Toplumun ayakta durmasını devlet, devletin ayakta durmasını da uyguladığı adalet sistemi sağlamaktadır. Bu sebeple adaleti sağlamak için kadılar atanmıştır. Afyonkarahisar'a atanan kadılar genellikle yüksek makamlarda görev yapmış kişilerdir.⁵¹⁰

Uzun süre Padişah imamlığı (III. Ahmet dönemi) yapan Abdurrahman Efendi bu görevindeyken 1711 tarihinde Karahisar-ı Sabih kazası arpalık olarak

⁵⁰⁸ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C-S:3-5 (2005), s.421-422.

⁵⁰⁹ İlhan Akbulut, "Osmanlı Devleti'nde Adalet Düzeni", *AÜEHFD*, C-S:IV-1/2 (2000), s.219-220.

⁵¹⁰ Yıldırım, **a.g.t.**, s.127-128.

verilmiş, Padişah İmamı olduğu için Karahisar- Sahib'e gitmeyip yerine naib tayin etmiştir. Yerine tayin ettiği naibler: Müderris Abdurrahman efendi, Yahya Efendi, Feyzullah Efendi, Ali Efendi, es-Seyyid Abdullah Efendi, Hasan Efendi, Süleyman Efendilerdir.⁵¹¹

İmam-ı Sultânî Abdurrahman Efendi'nin yerine eski İstanbul Kadısı Ömer Efendi atanmıştır. Ömer Efendi de buraya gitmeyip görevini Sa'de-zâde damadı Mustafa Efendi'ye havale etmiştir. Ömer Efendi'nin tayin ettiği diğer naibler; Abdüllatif Efendi, Mevlana Arif Mustafa Efendi, el-Hac Mehmed Efendi, Mevlâna Hacı Mehmed Efendi, Ali Efendi, es-Seyyid Halil Efendi, Mütî-zâde Mehmed Efendilerdir.⁵¹²

Afyonkarahisar Sancağı Hurufat Defteri kayıtları incelendiğinde Karahisar-ı Sahib Mahkemesi ve buradaki görevliler tespit edilmiştir.

4.1.1. Mahkeme Görevlileri

4.1.1.1. Kâtip

Yazının icadıyla birlikte ortaya çıkan bu meslek ketb "yazmak" fiilinden türetilen bir kelimedir. Sözlük anlamı, yazıcı, yazı işlerine bakan kişi, sekreter demektir.⁵¹³ Kâtiblerin güvenilir, sağlam, tecrübeli olmalarının yanında şahitlerin beyanlarını, tarafların iddia ve savunmalarını doğru bir şekilde yazıya geçirmeleri gerekmektedir.⁵¹⁴ Cemaziyevvel 1131 (Mart-Nisan 1719) tarihinde sekiz seneden beri mahkemede katib olan Abdülkadir kitabet hizmetinde istihdam olunmak üzere Sadık atanmıştır.⁵¹⁵ Zilhicce 1135 (Eylül 1723) tarihinde mahkeme'de kâtip es-Seyyid Hasan ref'inden Mehmed Emin atanmıştır.⁵¹⁶ Şevval 1158 (Ekim-Kasım 1745) tarihinde Karahisar-ı Sahib Mahkemesi'nde katip olmadığı için Mutizâde Ahmet atanmıştır.⁵¹⁷

4.1.1.2. Muhzır-Başı

İslâm hukukunda mahkemeye gelmesi gereken davacı ile davalıyı mahkemeye getiren kişiye muhzır denilmekteydi. Muhzır sayısının çok olduğu

⁵¹¹ Yıldırım, **a.g.t.**, s.130-135.

⁵¹² Yıldırım, **a.g.t.**, s.136-137.

⁵¹³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâtip", *DİA.*, C:25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.49.

⁵¹⁴ Yıldırım, **a.g.t.**, s.144.

⁵¹⁵ VAD, no:1107, s.93a.

⁵¹⁶ VAD, no:1142, s.84b.

⁵¹⁷ VAD, no:1112, s.71a.

yerlerde onlara başkanlık eden kişilere muhrız-başı denilmiştir.⁵¹⁸ Cemaziyelahir 1152 (Eylül-Ekim 1739) tarihinde muhrız-başılık müceddeden (yeni baştan) Mustafa'ya, 1156 Zilhicce (Ocak-Şubat 1744) tarihinde de Mustafa'nın görevi bırakmasından dolayı vazife İbrahim'e verilmiştir.⁵¹⁹

4.1.1.3. Nâib

Nâib, bir makamın sorumluluğunu asıl görevlisinin yerine geçici bir süre üstlenen kişilere verilen unvandır. Sözlük anlamı birini temsil etmek, birine vekâlet etmektir.⁵²⁰ Kadılar atandıkları kazalara gitmeyip kendilerini temsilen nâibleri göndermişlerdir. Ayrıca sadece kadıların değil imam, hatip, müftü ve şeyhülislâmın yerine de nâiblerin atandığı görülmüştür.⁵²¹ Karahisar-ı Sahib'e atanan kadıların büyük çoğunluğu görevlerini bizzat yapmayıp, yerlerine nâib tayin etmişlerdir.⁵²²

4.2. HAMAMLAR VE ÇEŞMELER

İnsan hayatının önemli bir parçası olan su vazgeçilmez bir unsurdur. İnsanlık tarih boyunca su kaynaklarına sahip olabilmek için bir çok savaş yapmıştır. Bir bölgeyi ele geçirebilmek için ilk olarak bölgeye ulaşan su yolları ve su kuyuları tahrip edilmiştir. Su sadece içmek için değil temizlik için de büyük önem taşımaktadır. Suyun insanlara ulaşması için çeşmeler, akarsu ve nehir olan yerlerde geçişleri sağlamak için köprüler, depolayabilmek için sarnıçlar, temizlenmek için hamamlar inşa edilmiştir.

Afyonkarahisar bulunduğu konum itibari ile tarih boyunca medeniyetlerin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Anadolu ile Ege'yi birbirine bağlayan yolların Afyonkarahisar'dan geçmesi Frigyalılardan Selçuklulara, Selçuklulardan Beylikler dönemine, Beylikler döneminden Osmanlı'ya kadar şehrin önemini her dönem korumuştur. Bu medeniyetler şehre önemli mimari eserler inşa etmişlerdir. Fakat tüm şehirlerde olduğu gibi Afyonkarahisar'da da bu mimari yapılarda çoğu günümüze ulaşamamıştır. Bu eserler içinde cami ve mescit gibi yapıların hala

⁵¹⁸ Pakalın, **a.g.e.**, s.572.

⁵¹⁹ VAD. no:1142, s.84b.

⁵²⁰ Casim Avcı, "Nâib", *DİA.*, C:32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.311.

⁵²¹ Mehmet İpşirli, "Nâib", *DİA.*, C:32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.312-313.

⁵²² Yıldırım, **a.g.t.**, s.129.

yaygın olarak kullanılması ve ihtiyaç olmasından dolayı daha çoğu günümüze ulaşırken, hamam, çeşme, su sarnıcı gibi yapılar evlere su şebekelerinin bağlanmasıyla kaderlerine terk edilmiştir.⁵²³

4.2.1. Hamamlar

Hamam kelimesi araştırıldığında Arapçada banyo (hammam); İbranicede sıcak; Türkçede yunak, yıkanılacak yer, ısı dam gibi değişik anlamlarda kullanıldığı görülür. Bilinen en eski hamam eski Mezopotamya’da yapılan kazılarda bulunan Asur hükümdarının yıkanma yeridir. Anadolu’daki en eski hamam Gaziantep yakınlarındaki Geç Hitit (MÖ 1200) dönemine aittir. En eski Türk hamamı ise XII. yüzyılda Mardin’de inşa edilen “Maristan Hamamı” olarak kabul edilir.⁵²⁴

Afyonkarahisar’daki hamam kültürü tesbit edilebildiği kadarıyla 1530 yılına kadar uzanmaktadır. XVI. yüzyılın son çeyreğinde yedi hamam (Cemâleddin Hamamı, Kasım Paşa Alaca Hamamı, Kadı Paşa Çelebi Hamamı, Timurtaş oğlu Umur Bey Hamamı, Gedik Ahmet Paşa Hamamı (Hammâm-ı Cedid), Küçük Hamam, Eski-Yeni Hamam), günümüzde Kadı Hamamı, İmaret Hamamı ve Kasım Paşa Alaca Hamamı kullanılır durumdadır.⁵²⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde şehirde bulunan altı hamamdan bahsetmektedir. Bunlar; İmaret (Gedik Ahmet Paşa) Hamamı, Alaca Hamam, Kadı Hamamı, Tabahâne (Debbağ) Hamamı, Eski-Yeni Hamam ve Cemâleddin Hamamı’dır.⁵²⁶ Konumuz gereği Hurufat Defterleri’nde adı geçen Afyonkarahisar’da bulunan hamamlardan bahsedeceğiz.

4.2.1.1. Çifte Hamam (Muharrem Efendi Hamamı / Yeni Hamam)

Umur Bey Mahallesi’nde bulunmakta olan hamam, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından koruma altına alınmıştır.⁵²⁷ Günümüzde kullanılmayan, Muharrem Efendi Hamamı diye de bilinen hamamın, kadınlar ve erkekler için ayrılmış bölümleri bulunduğu için Çifte Hamam olarak anılmaktadır.⁵²⁸

⁵²³ Sami Karaman, “Afyonkarahisar Hamamları” *Selçuk Üniversitesi* (Konya: 2013), s.2.

⁵²⁴ Karaman, **a.g.m.**, s.21-22.

⁵²⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.333.

⁵²⁶ *Evliya Çelebi*, s.20.

⁵²⁷ Ülkü Akcüre, “Türklerde Temizlik, Hamam Kültürü ve Afyonkarahisar Hamamları”, *Taşpınar*, S:13, (Aralık 2014), s.53.

⁵²⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.335.

Muharrem Efendi tarafından yaptırılmış ve vakf olunmuştur.⁵²⁹ Muharrem Efendi'nin bina ve vakf ettiği hamamın bakımı ve gelirleri kendi hayatta iken kendine öldükten sonra da evlatlarına, onların olmaması durumunda ise kardeşlerinin çocuklarına şart olunmuştur.⁵³⁰ Muharrem 1161 (Ocak 1748) tarihinde Muharrem Efendi Vakfı olan hamamın günlük beş akçe ile evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellisi olan evlad-ı vakıftan Osman oğlu Ahmet vazifede iken ahaliden Seyyid Mehmet adında bir kişi kendi üzerine berat ettirip hilaf-ı şart-ı vakf etmeleriyle Naib el-Hac Osman Efendi arzıyla vazife yeniden Seyyid Ahmet'e verilmiştir.⁵³¹ 1186 Muharrem (Nisan-Mayıs 1772) tarihinde hamamın beş akçe ile nazırı olan Osman oğlu Halil'in ferağından Hüseyin oğlu Hacı Musa mütevellî olmuştur.⁵³² Hamamın vakfın gelirlerinden Cami-i Kebir'in bazı görevlilerinin maaşları ödenmektedir. 1226 Muharrem (Ocak-Şubat 1811) tarihinde Çifte Hamam vakfından almak üzere Cami-i Kebir'de günlük 10 akçe ile beş cüz-i şerif okuyan Seyyid Ahmed oğlu Seyyid Muharrem vefat etmiş, boş kalan göreve oğulları kebir (büyük) Ebubekir, es-Seyyid Ömer ve es-Seyyid Osman'a Naib Mehmed İzzet arzıyla iştirak (ortak) olmaları tevcih buyrulmuştur.⁵³³

4.2.2. Çeşmeler

Evliya Çelebi şehirde 200'den fazla çeşme olduğunu ve hepsinin sularının Kadınana Suyu'ndan olduğunu belirtmiştir.⁵³⁴ Biz burada konumuz gereği Hurufat Defterleri'nde adı geçen çeşmeleri inceleyeceğiz.

4.2.2.1. Abdi Kadı Çeşmesi

Sofular Mahallesi'nde bulunan çeşmenin Safer 1160 (Şubat-Mart 1747) tarihinde iki akçe ile nukudunun nazırı olan Mehmed vefat etmiş, boş kalan göreve Naib Mustafa Efendi'nin arzıyla Hacı Ahmed getirilmiştir.⁵³⁵ Çeşmenin ihtiyaçlarını karşılamak için bir de vakıf bulunmaktadır. Rebiülahir 1188 (Haziran-Temmuz 1774) tarihinde Abdi Kadı Çeşmesi vakfı olan para vakfının

⁵²⁹ VAD, no:1114, s.19b.

⁵³⁰ VAD, no:1216, s.18b.

⁵³¹ VAD, no:1112, s.72b.

⁵³² VAD, no:1114, s.19b.

⁵³³ VAD, no:554, s.42a.

⁵³⁴ *Evliya Çelebi*, s.21.

⁵³⁵ VAD, no:1112, s.72a.

günlük altı akçe ile mütevellisi olan İsmail oğlu Ali'nin vazifesi yenilenmiştir.⁵³⁶ Zilhicce 1192 (Aralık-Ocak 1778-1779) tarihinde Sofular Mahallesi'nde Abdi Kadı Çeşmesi Evkafı'nın günde altı akçe vazife ile babaları mahlülünden Seyyid Mehmet ve Seyyid İbrahim nazır olarak atanmışlardır.⁵³⁷

4.2.2.2. Burmalı Mahallesi Çeşmesi

Burmalı Mahallesi'nde bulunan çeşmenin kim tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.⁵³⁸ Çeşmenin masrafları için bir vakıf bulunmaktadır. Cemaziyelahir 1130 (Mayıs 1718) tarihinde Burmalı mahallesinde çeşmenin tamirine vakf olan nukud-ı mevkufenin tevliyetine nim akçe ile Mustafa atanmıştır.⁵³⁹ Şaban 1230 (Temmuz-Ağustos 1815) tarihinde Burmalı Mahallesi avarızına ve çeşmesine vakf olan paraların iki akçe ile mütevellisi olan Süleyman bin Ali'nin vefatı üzerine oğlu Ali bin Süleyman atanmıştır.⁵⁴⁰

4.2.2.3. Büyük Çeşme

İmâret Mahallesi'nde bulunan çeşme, Muhyiddin ibn-i Taceddin tarafından yaptırılmıştır.⁵⁴¹ Şevval 1130 (Ağustos-Eylül 1718) tarihinde Büyük Çeşme Evkafı'na müteveli lazım olup bir akçe ile Salih atanmıştır.⁵⁴² Cemaziyelahir 1133 (Mart-Nisan 1721) tarihinde Muhyiddin Efendi'nin Büyük Çeşme'ye vakf ettiği sebze bağçesinden çeşme-i merkumenin tağmirinden fazlasını ecza-i şerif tilavetine vakf-ı şart etmekle izdiyadından almak üzere iki akçe ile Mehmed Halife bir cüz-i şerif tilavet etmek üzere atanmıştır.⁵⁴³ Cemaziyelevvel 1135 (Şubat-Mart 1723) tarihinde Büyük Çeşme'ye vakf olan sebze bağçesinin mütevelliliğini Abdullah üzerinden Salih zorla aldığından, sahib-i evvel Abdullah Halife görevlendirilmiştir.⁵⁴⁴ Zilka'de 1144 (Mayıs-Haziran 1732) tarihinde çeşme vakfı, dedesi Abdullah mahlülünden iki akçe ile Ayşe'ye verilmiştir.⁵⁴⁵

⁵³⁶ VAD, no:1216, s.18a.

⁵³⁷ VAD, no:1111, s.54b.

⁵³⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.350.

⁵³⁹ VAD, no:1107, s.92b.

⁵⁴⁰ VAD, no:555, s.39a.

⁵⁴¹ VAD, no:1107, s.95b.

⁵⁴² VAD, no:1107, s.93a.

⁵⁴³ VAD, no:1107, s.94a.

⁵⁴⁴ VAD, no:1107, s.94b.

⁵⁴⁵ VAD, no:1109, s.92b.

4.2.2.4. Cırcır Çeşme

Sofular Mahallesi, Kaya Dibi Aralığı'nda bulunmaktadır. Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde çeşmenin günde iki akçe ile mütevellisi olan Ahmet vefat etmiş yerine oğlu Abdürrahim atanmıştır.⁵⁴⁶

4.2.2.5. Çavuşbaş Mahallesi Çeşmesi

Çavuşbaş Mahallesi'nde bulunan çeşmenin masrafları için bir vakıf bulunmaktadır. Cemaziyelevvel 1147 (Eylül-Ekim 1734) tarihinde çeşme vakfının mütevellisi olmayıp lazım olduğundan el-Hac Yusuf atanmıştır.⁵⁴⁷ 1186 Rebiulevvel (Haziran-Temmuz 1772) tarihinde Çavuşbaş Mahallesi Çeşmesi'nin para vakfının ve Çavuşbaş Mahallesi'nin Avarızının mütevellisi Yusuf'tur.⁵⁴⁸ Recep 1189 (Ağustos-Eylül 1775) tarihinde Çavuşbaş Çeşmesi vakfının ve Çavuşbaş Mahallesi'nin avarız vakfının, vakfın nukudundan almak üzere mütevellisi iki akçe ile Hacı Ali'dir.⁵⁴⁹

4.2.2.6. Hacı Mahmut Mahallesi Çeşmesi

Hacı Mahmut Mahallesi'nde bulunan çeşmenin ihtiyaçları için para vakfı bulunmaktadır. Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde çeşmeye vakf olan paraların mütevellisi olmayıp, lazım ve mühim olduğundan günde bir akçe ile Abdullah Halife atanmıştır.⁵⁵⁰

4.2.2.7. Karagöz Ağa Çeşmesi

İmaret Mahallesi'nde bulunan yapılardan biri de Karagöz Ağa Çeşmesi'dir. Karagöz Halil Ağa Çeşmesi olarak da anılmaktadır.⁵⁵¹ Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Karagöz Ağa Çeşmesi'nin mütevellisi Nasuh vefat etmiş yerine Ali atanmıştır.⁵⁵²

4.2.2.8. Karaman Mahallesi Çeşmesi

Karaman Mahallesi'nde bulunan çeşmenin tamir ve termimi için vakfı bulunmaktadır. Safer 1177 (Ağustos-Eylül 1763) tarihinde Karaman Mahallesi'nde bulunan su çeşmesinin su yolları tamir ve termime muhtaç olup, nazır ve mütevellisi tayin olunması lazım ve mühim olduğundan Mahmut ve

⁵⁴⁶ VAD, no:1125, s.31b.

⁵⁴⁷ VAD, no:1109, s.94b.

⁵⁴⁸ VAD, no:1114, s.18b.

⁵⁴⁹ VAD, no:1216, s.20a.

⁵⁵⁰ VAD, no:1119, s.129b.

⁵⁵¹ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.371.

⁵⁵² VAD, no:1107, s.88b.

Mustafa Halifeler atanmıştır.⁵⁵³ Rebiülevvel 1195 (Şubat-Mart 1781) tarihinde Karaman Mahallesi'nde vaki avarız ve çeşmenin nukud-ı mevkufesinin nazırı olmayıp, lazım olduğundan günde dört akçe ile Süleyman atanmıştır.⁵⁵⁴ Şaban 1195 (Temmuz-Ağustos 1781) tarihinde Karaman Mahallesi çeşmesi ve avarızının katibi olmayıp lazım olduğundan günde dört akçe ile kitabet-i mezkureye Ahmet bin Mustafa atanmıştır.⁵⁵⁵

4.2.2.9. Kubbeli Mahallesi Çeşmesi

Hurufat Defteri kayıtlarında bahsedilen çeşmelerden biri de Kubbeli Mahallesi Çeşmesi'dir. Aynı adla anılan Kubbeli Mahallesi'nde bulunmaktadır. Şaban 1195 (Temmuz-Ağustos 1781) tarihinde Kubbeli Mahallesi'nin avarızını, çeşmesi ve mescid-i mezkurun (adı geçen mescit) tamiri ve kandil ve şamağ masraflarına tasarruf olunmak üzere para vakıflarının nazırı ve mütevellisi olmayıp, müteveli olarak Hüseyin Halil bin İsmail, nazır olarak da Hüseyin Seyyid Sadrullah bin Seyyid Halil atanmıştır.⁵⁵⁶

4.2.2.10. Küçük Çeşme

Karahisar-ı Sahib'in Sofular Mahallesi'nde bulunan çeşmenin ihtiyaçları için bir vakıf bulunmaktadır. 17. yüzyılda yapıldığı düşünülen Küçük Çeşme günümüze ulaşmayan yapılardandır. Safer 1110 (Ağustos-Eylül 1698) tarihinde Sofular Mahallesi'nde Küçük Çeşme vakfı olan nukudun nim akçe ile mütevellisi vefat etmiş yerine Ahmed atanmıştır.⁵⁵⁷

4.2.2.11. Küb Çeşme (Küp Çeşme)

Kahil Mahallesi'nde bulunan çeşmenin tamir ve termimi için bir para vakfı bulunmaktadır. 16. yüzyıl eserlerinden olan Küp Çeşme günümüze ulaşmayan yapılardandır.⁵⁵⁸ Rebiülevvel 1183 (Temmuz-Ağustos 1769) tarihinde Abdülkadir kızı Ayşe Hatunun Küb Çeşme'nin tamir ve termimine vakf ettiği paralara bakma görevi günde iki akçe ile Ahmet'e verilmiştir.⁵⁵⁹ Şaban 1189 (Eylül-Ekim 1775)

⁵⁵³ VAD, no:1108, s.49b.

⁵⁵⁴ VAD, no:1111, s.56a.

⁵⁵⁵ VAD, no:1111, s.56b.

⁵⁵⁶ VAD, no:1111, s.56b.

⁵⁵⁷ VAD, no:1140, s.284a.

⁵⁵⁸ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.369.

⁵⁵⁹ VAD, no:1125, s.30b.

tarihinde Abdülkadir kızı Ayşe Hatun'un Küb Çeşme'nin tamirine vakf ettiği paraların iki akçe ile mütevellisi olan Ahmet'tir.⁵⁶⁰

4.2.2.12. Mehmet Efendi Çeşmesi

Çeşme hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1706 tarihli Hurufat defteri kaydında çeşme ile ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Cemaziyelevvel 1118 (Ağustos-Eylül 1706) tarihinde Mehmet Efendi Çeşmesi'nin mütevellisi olmayıp bir akçe ile Abdürrahim Halife atanmıştır.⁵⁶¹ Muharrem 1184 (Nisan-Mayıs 1770) tarihinde Mehmet Efendi binası çeşmenin mecrasına⁵⁶² vakf olunan dükkan icaratından ve ğallasından çeşme-i mezkur (adı geçen çeşme) mecrasına sarf olunması için şart olunan vakfın mütevellisi olan Mustafa vefat etmiş, yerine kardeşinin oğlu Abdurrahman atanmıştır.⁵⁶³

4.2.2.13. Musa Paşa Mektebi Çeşmesi

Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hurufat Defteri kayıtlarında Musa Paşa Mektebi'nde bulunduğu yazmaktadır. Rebiülevvel 1131 (Ocak-Şubat 1719) tarihinde Musa Paşa Mektebi'nde cereyan eden çeşmenin su yolcusu Veli vefat etmiş yerine Mehmet atanmıştır.⁵⁶⁴

4.2.2.14. Yazıcı (Yağacak / Yazıcak) Çeşmesi

Hurufat Defteri kayıtlarında Yazıcı Çeşmesi olarak anılan çeşme Yağacak Çeşmesi olarak da bilinmektedir.⁵⁶⁵ İncelediğimiz kayıtlarda Bedrik Mahallesi ile Doğancı Mahallesi arasında olduğu bilgisine ulaşmaktayız. Çoban Yazıcı Çeşmesi olarak da anılmaktadır. Çeşmeye ait bir vakıf bulunmaktadır. Safer 1183 (Haziran-Temmuz 1769) tarihinde vakfın günde iki akçe mütevellisi olan Mehmet oğlu İbrahim'in vazifesini bırakması üzerine İsmail oğlu Ahmet atanmıştır.⁵⁶⁶ Rebiülahir 1192 (Nisan-Mayıs 1778) tarihinde Çoban Yazıcı Çeşmesi'nin günde iki akçe ile mütevellilik vazifesi, Ahmet bin İsmail üzerinden Mehmet bin Ahmet'e verilmiştir.⁵⁶⁷

⁵⁶⁰ VAD, no:1216, s.20a.

⁵⁶¹ VAD, no:1107, s.89a.

⁵⁶² **Mecra:** Suyun aktığı yol, kanal.

⁵⁶³ VAD, no:1125, s.31a.

⁵⁶⁴ VAD, no:1107, s.93a.

⁵⁶⁵ Karazeybek vd., **a.g.e.**, s.384.

⁵⁶⁶ VAD, no:1125, s.30b.

⁵⁶⁷ VAD, no:1111, s.54a.

Tablo 2 :XVIII. Yüzyıl'da Afyonkarahisar Şehrinde Bulunan Çeşmeler ve Buldukları Mahalleler		
Sıra No:	Çeşmenin Adı	Bulduğu Yer
1	Abdi Kadı Çeşmesi	Sofular Mahallesi
2	Burmalı Mahallesi Çeşmesi	Burmalı Mahallesi
3	Büyük Çeşme	İmaret Mahallesi
4	Cırcır Çeşme	Sofular Mahallesi
5	Çavuşbaş Mahallesi Çeşmesi	Çavuşbaş Mahallesi
6	Hacı Mahmut Mahallesi Çeşmesi	Hacı Mahmut Mahallesi
7	Karagöz Ağa Çeşmesi	İmaret Mahallesi
8	Karaman Mahallesi Çeşmesi	Karaman Mahallesi
9	Kubbeli Mahallesi Çeşmesi	Kubbeli Mahallesi
10	Küçük Çeşme	Sofular Mahallesi
11	Küp/Küb Çeşme	Kahil Mahallesi
12	Mehmet Efendi Çeşmesi	
13	Musa Paşa Mektebi Çeşmesi	Musa Paşa Mektebi
14	Yazıcı Çeşmesi	Bedrik Mahallesi ile Doğançı Mahallesi Arasında

4.3. ÇARŞILAR, PAZARLAR VE ESNAF GRUPLARI

1671 yılında Afyonkarahisar'a gelen Evliya Çelebi, Afyonkarahisar'da iki bezzazistan, üç bedesten bulunduğunu söylemektedir. Çarşıda 2048 dükkanın olduğundan bahsetmiştir. Dükkanlar taşla yapılmış, üstleri örtülü ve gölgelidir. Bu dükkanlardan 100 tanesi tabakhaneden oluşmaktadır. 100 tanesi de şırlağan (susam) yağı dükkanıdır.⁵⁶⁸ Çarşıda dellalbaş bulunmaktaydı. Cemaziyelahir 1135 (Mart-Nisan 1723) tarihinde Karahisar-ı Sahib Sûku'nda Dellal Başı Recep vefat etmiş, yerine Halil atanmıştır.⁵⁶⁹ Zilhicce 1188 (Şubat-Mart 1775) tarihinde

⁵⁶⁸ Evliya Çelebi, s.20.

⁵⁶⁹ VAD, no:1107, s.95a.

Karahisar-ı Sahib çarşısında Dellalbaşı Mehmet'tir.⁵⁷⁰ Zilkade 1197 (Eylül-Ekim 1783) tarihinde Dellalbaşı Mehmet vefat etmiş, yerine oğlu Mustafa atanmıştır.⁵⁷¹

4.3.1. Arasta Sûku

Eskiden önu saçaklı olan dükkanlara ya da üstü örtülü çarşılara arasta denilmekteydi. Cami, medrese, imaret, daşüşşifa, hamam gibi yapıların yanına, gelir sağlamak amacıyla yaptırılmaktaydı. Belirli bir esnaf kitesini bir yere toplayarak çarşı vazifesi gören arastalar buldukları yerleri de süslemekteydi.⁵⁷² Arasta Sûku'nda aynı isimle anılan bir cami bulunmaktaydı. Zilhicce 1193 (Aralık-Ocak 1779-1780) tarihinde Arasta Sûku'nda Hacı Mürsel'in tamir ettiği camide atama ile hatip olan Mustafa vefat etmiş, çocuğu olmadığı için yerine Mustafa bin Hüseyin atanmıştır.⁵⁷³

4.3.2. Avrat Bazarı

Karahisar-ı Sahib'de bulunan, Hurufat Defteri kayıtlarında bahsi geçen bir başka Pazar da Avratlar Bazarı'dır. Hurufat kayıtlarında "Karılar Bazarı" diye de bahsedilmektedir.⁵⁷⁴ Muharrem 1225 (Şubat-Mart 1810) tarihinde Avratlar Bazarı'nda Ashab-ı Hayrat'ın yaptırdığı cami-i şerifte günde üç akçe ile hatip olan Seyyid Hacı Hafız Mehmet vefat etmiş mahlülünden kebir (büyük) oğlu Seyyid el-Hac Hafız Ali Halife atanmıştır.⁵⁷⁵

4.3.3. Debbağ

Debbağ, hayvan derilerini işleyerek çeşitli gereksinimler için kullanılabilir duruma getiren kişilere denir. Halk arasında *tabak* tabiri de yaygın olarak kullanılmaktadır.⁵⁷⁶ Debbağhâne ise bu derilerin işlendiği yer tabakhâne. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Afyonkarahisar'da 100 adet debbeğhâne bulunduğunu, bunların Mevlevîhâne kurbinde olduğunu yazmıştır.⁵⁷⁷ Debbağlık, Afyonkarahisar'da öne çıkan esnaf gruplarından biridir. Şehirde çok sayıda

⁵⁷⁰ VAD, no:1216, s.19a.

⁵⁷¹ VAD, no:1111, s.58b.

⁵⁷² Pakalın, **a.g.e.**, s.64.

⁵⁷³ VAD, no:1111, s.55a.

⁵⁷⁴ VAD, no:1108, s.49a.

⁵⁷⁵ VAD, no:554, s.41b.

⁵⁷⁶ Pakalın, **a.g.e.**, s.408.

⁵⁷⁷ *Evliya Çelebi*, s.20.

debbağhâne bulunmaktadır.⁵⁷⁸ Muharrem 1186 (Nisan-Mayıs 1772) tarihinde Debbağlar Şeyhi Hüseyin bin Hacı Mehmet'tir.⁵⁷⁹

4.3.4. Haffaflar / Kavafklar Sûku (Ayakkabıcılar / Pabuccular Çarşısı)

Kavaf; terlik, ayakkabı vb. şeyleri yapıp satan kişiler için kullanılan tabirdir.⁵⁸⁰ Bu esnaf grubunun bir de kethüdası bulunmaktadır. Baba Yusuf Mescidi, Hacı İsmail Mescidi ve Hacı Hamza Mescidi haffaflar sükunda bulunan yapılarıdır. Haffaf esnafının başında kethüda bulunurdu. Afyonkarahisar çarşısında en fazla tespit edilen dükkan, haffaf dükkanıdır. Müslüman dükkanlarının yanında gayrimüslimlerin dükkanları da bulunmaktaydı.⁵⁸¹ Rebiülevvel 1122 (Nisan-Mayıs 1710) tarihinde Haffaflar Sükunda Hacı İsmail Mescidi'nde bir akçe ile kayyum olan Mehmed vefat etmiş yerine Abdullah Halife atanmıştır.⁵⁸² Cemaziyelahir 1123 (Temmuz-Ağustos 1711) tarihinde Haffaflar Sükunda Baba Yusuf Mescidi'nde bir akçe ile imam Hacı Mehmed vefat etmiş yerine damadı Mustafa atanmıştır.⁵⁸³ Zilhicce 1125 (Aralık-Ocak 1713-1714) tarihinde haffaf esnafının kethüdası olmayıp Hacı Bayram atanmıştır.⁵⁸⁴

4.3.5. Kapan Hanı

Tuzak, mizan, mengene gibi anlamlara da gelen kapan, giyecek ve yiyecek ürünlerin toptan satıldığı yerler için kullanılan bir tabirdir. Satılan şürünlerin isimleriyle de (yağkapanı, unkapanı, balkapanı gibi) kullanılmaktadır.⁵⁸⁵ 1671 tarihinde Afyonkarahisar şehrine gelen Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde şehirde bulunan 10 tüccar hanından bahsederken içinde Kapan Hanı'ndan da bahsetmektedir.⁵⁸⁶ Şaban 1126 (Ağustos-Eylül 1714) tarihinde kapan hanı ve gayride kantarcı olan İbrahim vefat etmiş yerine oğlu Abdullah Halife atanmıştır.⁵⁸⁷

⁵⁷⁸ Karazeybek, **a.g.t.**, s.207.

⁵⁷⁹ VAD, no:1114, s.19b.

⁵⁸⁰ Pakalın, **a.g.e.**, s.214.

⁵⁸¹ Karazeybek, **a.g.t.**, s.215-216.

⁵⁸² VAD, no:1107, s.90a.

⁵⁸³ VAD, no:1107, s.90b.

⁵⁸⁴ VAD, no:1107, s.91b.

⁵⁸⁵ Pakalın, **a.g.e.**, s.164.

⁵⁸⁶ *Evliya Çelebi*, s.20.

⁵⁸⁷ VAD, no:1107, s.91b.

4.3.6. Keçe Pazarı

Hurufat Defteri kayıtlarında ismi anılan bir diğer pazar da Keçe Pazarı'dır. Keçe Pazarı ismini burada satılan üründen almış olmalıdır. Keçe Pazarı'nda aynı adla anılan bir cami bulunmaktadır. Cemaziyelevvel 1132 (nisan-Mayıs 1720) tarihinde Keçeciler Şeyhi Abdullah'ın görevini bırakması üzerine oğlu Şaban görevlendirilmiştir.⁵⁸⁸ Safer 1188 (Nisan-Mayıs 1774) tarihinde Keçe Pazarı Cami'nde günde iki akçe ile müezzin, bir akçe ile yasin-hân, bir akçe ile temcid-hân ve nim akçe ile salacı olan Ali'nin vazifesi yenilenmiştir.⁵⁸⁹

4.3.7. Kuyumcular Çarşısı

Türkçe kuy-mak (maden dökmek) kökünden türeyen kuyumcu kelimesi, dökmeci, dökümcü anlamına gelmektedir.⁵⁹⁰ Kuyumcu; altın ve gümüş gibi, süsle ilgili madenleri işleyen sanatkâr, sayyağ, zerger anlamlarına gelmektedir.⁵⁹¹ Karahisar-ı Sahib çarşısında bulunan on adet kuyumcu dükkanından, ikisi gayrimüslimlerin, ikisi müslümanlar tarafından gayrimüslimlere satılmış, diğerleri de müslümanlara ait dükkanlardır.⁵⁹² Cemaziyelahir 1132 (Nisan-Mayıs 1720) tarihinde kuyucular Şeyhi Abdullah ferağından oğlu Şaban Halife, eski beratı ile vazifesine devam etmektedir.⁵⁹³ Safer 1175 (Eylül 1761) tarihinde Kuyumcular Şeyhi olan Abdullah vefat etmiş, yerine sülbi oğlu Ömer Halife atanmıştır.⁵⁹⁴

4.3.8. Saraç-Hane Sûku

At ve at arabası takımlarını yapıp satan esnafın bulunduğu yere saraç-hâne denir.⁵⁹⁵ Saraçlar Çarşısı, Müslüman nezarlığının yanında bulunmaktadır.⁵⁹⁶ Evliya Çelebi, Afyonkarahisar saraçhânesinden: "*Pâsbânlarından haber aldım, ammâ cümleden sarrâchânesi bir diyârda yokdur. Serâpâ kârgîr üstleri örtülü sâyedâr dekâkinlerdir. Anda işlenen sarrâc bisâtları bir diyâra mahsûs değildir.*" diye bahsetmektedir.⁵⁹⁷ Buradan anlaşıldığı gibi Afyonkarahisar Saraçhânesi diğer şehirlere göre daha fazla özelliklere sahiptir ve üst düzey bir meslektir. Hurufat

⁵⁸⁸ VAD, no:1142,s.84b.

⁵⁸⁹ VAD, no:1216, s.18a.

⁵⁹⁰ Nebi Bozkurt, "Kuyumculuk", *DİA.*, C:26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.513.

⁵⁹¹ Sami, **a.g.e.**, s.1120.

⁵⁹² Karazeybek, **a.g.t.**, s.216.

⁵⁹³ VAD, no:1107, s.93b.

⁵⁹⁴ VAD, no:1108, s.48b.

⁵⁹⁵ Zeki Tekin, "Saraçhane", *DİA.*, C:36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.111.

⁵⁹⁶ Karazeybek, **a.g.t.**, s.210.

⁵⁹⁷ *Evliya Çelebi*, s.20.

Defteri kayıtlarında “Semerciler Sûku” olarak da bahsedildiği görülmektedir.⁵⁹⁸ Muharrem 1134 (Ekim-Kasım 1721) tarihinde Saraç-hâne Şeyhi Veli Vefat etmiş, yerine İbrahim atanmıştır.⁵⁹⁹ Zilhicce 1162 (Kasım-Aralım 1749) tarihinde Saraç-hâne kurbinde Süleyman Çavuş Mescidi’nde iki akçe ile imam olan Süleyman oğlu Mehmed vazifesini bırakmış, yerine Mustafa atanmıştır.⁶⁰⁰ Rebiülevvel 1186 (Haziran-Temmuz 1772) tarihinde saraç esnafının bazı umurlarına sarf olunmak üzere ashab-ı hayratın vakf ettiği nukud-ı mevkuftenin mütevellisi olmayıp, lazım olduğundan günde iki akçe ile Seyyid Mehmet bin Seyyid Mustafa atanmıştır.⁶⁰¹

4.3.9. Ot Pazarı

Afyonkarahisar’dan bahsedilen hurufat defteri kayıtlarında bahsi geçen pazarlardan biri de Ot Pazarı’dır. Ot Pazarı Camii olarak anılan Felezâde Süleyman Çavuş Camii burada bulunan yapılardandır. Muharrem 1134 (Ekim-Kasım 1721) tarihinde Ot Pazarı Evkafı’nın izdiyadından bir akçe ile Saraç-hâne Şeyhi Veli vefat etmiş, yerine İbrahim atanmıştır.⁶⁰²

4.3.10. Tereke Pazarı

Her çeşit tahıl ve toprak mahsüllerinin satıldığı pazarlara tereke pazarı denilmekteydi.⁶⁰³ Receb 1117 (Ekim-Kasım 1705) tarihinde tereke bazarında Kileci Abdi’nin görevi bırakması üzerine oğlu Abdülbâki naib arzı ile göreve getirilmiştir.⁶⁰⁴ Ramazan 1123 (Ekim-Kasım 1711) tarihinde tereke bazarı keyaline⁶⁰⁵ mutasarrıf olan Abdülbâkî vefat etmiş, yerine oğlu Ahmed atanmıştır.⁶⁰⁶

4.3.11. Tüfekçiler

Karahisar-ı Sahib çarşısında bulunan bir başka esnaf grubu da tüfekçi esnafıdır. Esnaf grubunun başında kethüda bulunmaktaydı. Rebiülahir 1199 (Şubat-Mart 1785) tarihinde tüfenkçi esnafının kethüdası olmayıp, lazım

⁵⁹⁸ VAD, no:1109, s.93b.

⁵⁹⁹ VAD, no:1107, s.94b.

⁶⁰⁰ VAD, no:1112, s.73b.

⁶⁰¹ VAD, no:1114, s.18b.

⁶⁰² VAD, no:1107, s.94b.

⁶⁰³ Pakalın, a.g.e., s.460.

⁶⁰⁴ VAD, no:1107, s.89a.

⁶⁰⁵ **Keyl / Kile:** Hububat ölçmek için kullanılan ölçek.

⁶⁰⁶ VAD, no:1107, s.91a.

olduğundan Mehmet atanmıştır. Mehmed'in vefatı üzerine de Seyyid Molla Mehmed bin Mehmed atanmıştır.⁶⁰⁷

4.3.12. Yemişçiler Sûku

Afyonkarahisar şehrinde bulunan bir başka Pazar türü de Yemişçiler Sûku'dur. Yemişçiler Çarşısı da ismini burada satılan üründen almaktadır. 1780 tarihli bir hurufat defteri kaydında bu çarşıyla ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Zilhicce 1194 (Kasım-Arlık 1780) tarihinde yemişçiler sükunda Hacı İsmail'in vakf ettiği dükkanların günde bir akçe ile mütevellisi olan Abdullah vefat etmiş, yerine oğlu Ahmet atanmıştır.⁶⁰⁸

4.3.13. Yukarı Pazar

Osmanlı şehirlerinde pazarlar ve sokaklar adını; kişilerden, satılan ürünlerden, yörede yaygın olan zanaattan ya da bulunduğu mevkiden almaktaydı. Yukarı Pazar da bulunduğu mevkiye göre isimlendirilen bir pazar yeridir.⁶⁰⁹ Yukarı Pazar aynı zamanda bir mahalleye ve mescide adını vermiştir. Yukarı Pazar Mahallesi Mescidi diye anılan mescit burada bulunmaktadır. Ramazan 1152 (Aralık 1739) tarihinde Yukarı Pazar Mahallesi Mescidi Evkafı'nın mütevellisi olmayıp, lazım olduğundan Ahmet Halife atanmıştır.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ VAD, no:1142, s.84b.

⁶⁰⁸ VAD, no:1111, s.56a.

⁶⁰⁹ Yılmaz vd., **a.g.e.**, s.19.

⁶¹⁰ VAD, no:1109, s.99b.

V. BÖLÜM

VAKIFLAR VE GÖREVLİLERİ

Vakıf kelimesi terim olarak, bir malın sahibi tarafından dini ve hayri bir amaca tahsisi olarak tabir edilir. Sosyal ve iktisadi yönden İslâm medeniyetinde önemli bir yere sahiptir. Vakıf hayratlar arasında cami, mescit, medrese, dârülkurra, dârülhadis gibi dini nitelikli ve eğitimle alakalı kuruluşlar; tekke, zaviye, ribât gibi sûfiler için toplanma yerleri; fakirler için yemek dağıtılan imaretler; sosyal toplantı yerleri olarak da kullanılan türbeler; bîmâristan ve dârüşşifâ gibi sağlık kuruluşları; kırsal alanlar ve şehirlerde yollar, köprüler, kervansaraylar, kaleler, kanalizasyonlar, su yolları ve çeşmeler bulunmaktaydı.⁶¹¹

Vakıflar hayrî vakıflar, avarız vakıflar ve aile vakıfları olarak sınıflandırılabilir. Hayrî vakıflar tamamen Allah rızası için kurulmuş sosyal hizmet vakıflarıdır. Avarız vakıfları bir mahallenin veya köyün avarız vergilerinin ödenmesinde mahalle sakinlerine yardımcı olmak amacıyla kurulan vakıflardır. Aile vakıflarının amacı ise kuran kişinin kendi neslinin geleceğini ekonomik olarak garanti altına almaktır. Aile vakıflarına evlatlık vakıflar da denilir.⁶¹²

1826 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulana kadar merkezi bir idare yönetimi olmayan vakıflar kadılar ve özel olarak atanan müfettişler tarafından denetlenmekteydi. Bir vakıf kurulduğu zaman kurucu kişi vakıf görevlilerinin kimler olacağı ve vakfin nasıl yönetileceğine dair konuları içeren bir nizamname (yönetmelik) düzenlerdi. Bu yönetmeliğe vakfiye denilmektedir.⁶¹³

Bireysel çalışma ve gayretle elde edilen mal varlığının kamu yararına gönül rızasıyla ebedi olarak tahsis edilmesi olarak tanımlanan vakıf, hukuki ve sosyal bir sistemdir. Katılımcılık ve paylaşım ruhunun hakim olduğu vakıf sisteminde toplumun huzur ve mutluluğunu gözetilmektedir. Vakıf sistemi, topluma, mekâna ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Kökeni bilinmemekle birlikte Babil ve Sümerlerde Vakıf izlerine rastlanmıştır. İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk dünyasının sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına damgasını vurmuştur.

⁶¹¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *DİA.*, C:42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s.480.

⁶¹² Yıldırım, **a.g.t.**, s.269.

⁶¹³ Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)" *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C-S: LXXII -1 (2014), s.533-534.

Padişahlar başta olmak üzere sadrazamlar, devlet adamları ve varlıklı kişiler güçleri nispetinde vakıflar yapmışlardır.⁶¹⁴

Vakfın oluşmasında üç temel unsur bulunur. Birincisi vakıf yani vakfededen, ikincisi mevkuf yani vakfedilen şey, üçüncüsü ise mevkufunaleyh ya da meşrutun leh yani vakfın menfaatleri kendisine tahsis olunan kişiler. Bu unsurların ikisini insanlar oluşturur. Bu iki kesim arasındaki ilişki vakfedilen şeyin özelliği ve boyutuyla sağlanmaktadır. Vakfedilen şey kamu hizmetine ne kadar yönelikse o derece sosyal nitelik kazanmaktadır. Bu mahiyetten uzaklaştıkça da sosyal niteliğini kaybetmektedir.⁶¹⁵

Osmanlı Devleti'nde vakıflar, din, eğitim, sağlık, şehircilik, bayındırlık ve askeri alanda hizmetler vermişlerdir. Vakıflar toplumundaki sosyal çatışmayı kısıtlar. Din, dil, ırk ayrımı gözetmeden fonksiyonlarını yerine getirir.⁶¹⁶

Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıflarla ilgili birçok çalışma mevcuttur. Bizim çalışmamız ise Hurufat Defterlerinde geçen Karahisar-ı Sahib'de bulunan vakıflar üzerinedir.

5.1. AFYON KARAHİSAR'DA BULUNAN VAKIFLAR

5.1.1. Avarız Vakıflar

Avarız; Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde ihtiyaç halinde toplanan, XVII. yüzyıldan sonra toplanması sürekli hale gelen, örfi bir vergidir. Bu verginin içerisinde: köprü, yol, kale tamirinde çalışmak; ordu hayvanları için ot, saman vermek; donanma için kürekçi vermek, kürek yapmak gibi hizmetler bulunmaktaydı. Bu hizmetlerin yerine XVI. yüzyıldan itibaren para alınmaya başlanmıştır. Alınan bu paraya avarız akçası denilmektedir. Fakat aynî olarak yapılan mükellefiyetler tamamen ortadan kalkmış değildi, devletin gerekli gördüğü durumlarda devam etmekteydi. Gerektiğinde aynî, gerektiğinde nakdi olarak alınan bu vergilere de nüzül denilmektedir.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C-S:X-1 (2008), s.157-159.

⁶¹⁵ Adnan Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar" *Vakıflar Dergisi*, S:36 (Aralık 2011), s.27.

⁶¹⁶ Ertem, **a.g.m.**, s.35-36.

⁶¹⁷ M. Zahit Yıldırım, "Avarız Defterleri ve 2567 Numaralı Avarız Defterine Göre XVII-XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın Sandıklı, Çola-âbâd ve Karamık Kazaları", *VI.*

Avarız vakıfları ise, köy ve mahallelerde özellikle yaşlı ve müsinn hayır severler ve varlıklı kişiler tarafından avarız vergilerinin kolayca ödenmesi için kurulan vakıflardır. Karahisar-ı Sahip'te hemen hemen tüm mahallelerde rastlanan avarız vakıfların bu şehirde çok yaygın olduğu görülmektedir. Vakfedilen paralar öncelikle mahalle halkına, vakıf mütevellisi tarafından işletilmesi için verilir, işleten kişiler yıllık kanuni faizini mütevelliyeye ödemektedir. Mahalle halkından talep olmadığı durumlarda başka mahalle ya da köylerden güvenilir kişilere talepleri doğrultusunda verilmekteydi.⁶¹⁸ Afyonkarahisar'ın hemen hemen bütün mahallelerinde avarız vakıfları bulunmaktadır.

5.1.1.1. Ardıç Mahallesi Avarız Vakfı

Mahallenin avarız vergilerinin ödenmesinde kolaylık sağlamak amacıyla kurulmuştur. Zilkade 1161 (Ekim-Kasım 1748) tarihinde Ardıç Mahallesi Avarızı'nın para vakfının üç akçe ile cabisi olan Şaban oğlu Derviş Recep vazifesini bırakmış yerine Abdullah atanmıştır.⁶¹⁹

5.1.1.2. Bedrik (İbik) Mahallesi Avarızı

Avarız vergilerinin ödenmesini kolaylaştırmak amacı ile kurulmuştur. Cemaziyelahir 1125 (Haziran-Temmuz 1713) tarihinde Bedrik mahallesinin avarız ve nüzûlü için vakf olan nukudun bir akçe ile mütevellisi bir akçe ile mütevellisi Mehmet'tir.⁶²⁰ Safer 1166 (Aralık-Ocak 1752-1753) tarihinde Bedrik Mahallesi Avarızına vakf olan paranın iki akçe ile mütevellisi olan Halil vefat etmiş yerine Halil Halife atanmıştır.⁶²¹

5.1.1.3. Burmalı Mahallesi Avarız Vakfı

Mahallenin avarız vergilerinin ödenmesine kolaylık sağlamak amacıyla kurulmuştur. Cemaziyelahir 1132 (Nisan-Mayıs 1720) tarihinde Burmalı Mahallesinde avarız ve para vakfının senede iki akçe ile mütevellisi Mustafa üzerinde iken ahardan Osman müdahale ederek, eski berat ile göreve gelmiştir.⁶²² Rebiülevvel 1184 (Haziran-Temmuz 1770) tarihinde Burmalı Mahallesi avarızı ve mahalle çeşmesinin para vakfının idaresi günde iki akçe ile Hacı Abdullah'a

Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (Ankara: Afyon Belediyesi Yayını, 2003), s.582.

⁶¹⁸ Yıldırım, **a.g.t.**, s.277.

⁶¹⁹ VAD, no:1112, s.73a.

⁶²⁰ VAD, no:1107, s.91a.

⁶²¹ VAD, no:1112, s.75a.

⁶²² VAD, no:1107, s.93b.

verilmiştir.⁶²³ Şaban 1230 (Temmuz-Ağustos 1815) tarihinde Burmalı Mahallesi avarızına ve çeşmesine vakf olan paraların iki akçe ile mütevellisi olan Süleyman bin Ali'nin vefatı üzerine oğlu Ali bin Süleyman atanmıştır.⁶²⁴

5.1.1.4. Cami-i Kebir Mahallesi Avarızı

Avarız vergilerinin ödenmesinde kolaylık sağlamak amacıyla kurulmuş vakıftır. Cemaziyelahir 1162 (Mayıs-Haziran 1749) tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi Avarızı paralarının Mehmet'ten boş kalan mütevellilik görevine gelen diğer Mehmet vefat etmiş yerine Osman atanmıştır.⁶²⁵ Cemaziyelahir 1162 (Mayıs-Haziran 1749) tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi Avarızı nukuduna Mehmet mahlülünden müteveli olan diğer Mehmet vefat etmiş, yerine Osman atanmıştır.⁶²⁶ Recep 1193 (Temmuz-Ağustos 1779) tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi'nin avarız vakfı nukudunun günde altı akçe ile mütevellisi olan Abdullah bin Bayram vefat etmiş, yerine oğlu Süleyman atanmıştır.⁶²⁷

5.1.1.5. Efecik Mahallesi Avarızı

Diğer mahalleler gibi burada da avarız vergilerinin ödenmesinde kolaylık sağlamak için kurulmuştur. Rebiülevvel 1188 (Mayıs-Haziran 1774) tarihinde Efecik Mahallesi Avarızı'nın ve cami kurbinde (yakın) çeşmelerin ve sair tamir ve temimine şart koşulan para vakfının mütevellisi olan Mehmet oğlu İbrahim'in vazifesi yenilenmiştir.⁶²⁸

5.1.1.6. Hacı Mahmud Mahallesi Avarızı

Avarız vergilerinin ödenmesinde kolaylık sağlamak için kurulmuştur. Cemaziyelahir 1124 (Haziran-Temmuz 1712) tarihinde Hacı Mahmud Mahallesinde avarızına vakf olan nukuda bir müteveli lazım olup Hacı Bayram'a bir akçe ile görev verilmiştir.⁶²⁹

⁶²³ VAD, no:1125, s.31b.

⁶²⁴ VAD, no:555, s.39a.

⁶²⁵ VAD, no:1112, s.73a.

⁶²⁶ VAD, no:1112, s.73a.

⁶²⁷ VAD, no:1111, s.55a.

⁶²⁸ VAD, no:1216, s.18a.

⁶²⁹ VAD, no:1107, s.90b.

5.1.1.7. Kahil Mahallesi Avarız Vakfı

Cemaziyelevvel 1162 (Nisan-Mayıs 1749) tarihinde Kahil Mahallesi Avarızına vakf olan paranın ve Küb Çeşme Vakfı olan sebze bağçesinin beratsız mütevellisi olan Mehmet'in vazifesi yenilenmiştir.⁶³⁰

5.1.2. Hayrî Vakıflar Ve Evlatlık Vakıflar (Aile Vakıfları)

5.1.2.1. Abdürrahim Mısrî / Kasım Paşa Vakfı

Safer 1160 (Şubat-Mart 1747) tarihinde Abdürrahim Mısrî ve Kasım Paşa Vakfı'nın günlük iki akçe ile nezaretine ve yine, Abdürrahim Mısrî Vakfında günlük iki akçe ile türbedârlığı ve yine, merhum Ayas Paşa'nın ecza-i (cüz) şerif için vakf ettiği arazisinden almak üzere günlük bir akçe ile cüz-hânlık cihetine mutasarrıf olan Abdürrahim Halife vazifesinden çekilerek yerine oğulları İsmail ve Ahmet atanmıştır.⁶³¹

5.1.2.2. Ayas Bey Vakfı

Gedik Ahmet Paşa Camii'nin bazı görevlilerinin ücretleri Ayas Bey Vakfından karşılanmaktadır. Ayrıca Ayas Bey'in Ecza-i (cüz) Şerif vakfı da vardır. Ecza-i (cüz) Şerif vakfının Zilkade 1188 (Ocak-Şubat 1775) tarihinde iki akçe ile katibi Hacı Halil oğlu Abdülkerim'dir.⁶³² Rebiülahir 1110 (Ekim-Kasım 1698) tarihinde Ayas Paşa vakfına bir akçe ile müteveli olan Mustafa'nın vefatı üzerine oğlu Süleyman atanmıştır.⁶³³ Rebiülevvel 1136 (Kasım-Aralık 1723) tarihinde Karahisar-ı Sahib'de vaki merhum Ayas Bey Evkafından almak üzere günlük bir akçe vazife ile cüz-hân olan Ali'nin vefatı üzerine Yusuf vazifelendirilmiştir.⁶³⁴ Şevval 1229 (Eylül-Ekim 1814) tarihinde Gedik Ahmet Paşa Camii'nde Ayas Bey Vakfından almak üzere, günde bir akçe ile cüz-hân, iki akçe ile cabi olan Süleyman'ın oğlu Osman vefat etmiş yerine sulbi oğlu Mehmet atanmıştır.⁶³⁵

5.1.2.3. Cemaleddin Efendi Evkafı

Evlatlık vakıflardandır. Vakfın gelirlerinden cüz-hân, yasin-hân gibi vazifelerinin ücretleri karşılanmaktaydı. Şevval 1116 ((Ocak-Şubat 1705)

⁶³⁰ VAD, no:1112, s.73a.

⁶³¹ VAD, no:1112, s.72a.

⁶³² VAD, no:1216, s.19a.

⁶³³ VAD, no:1140, s.284a.

⁶³⁴ VAD, no:1119, s.130a.

⁶³⁵ VAD, no:555, s.39b.

tarihinde Cemaleddin Vakfı'ndan bir akçe ile Yasin-i Şerif, bir akçe ile nazır, iki akçe ile cabi olan Mehmed vefatı üzerine, Receb Halife vazifelendirilmiştir.⁶³⁶ Muharrem 1128 (Aralık-Ocak 1715-1716) tarihinde Cemaleddin Evkafı'ndan almak üzere bir akçe ile cüzhân ve bir akçe ile hafız-ı gûristân⁶³⁷ ve bir akçe ile türbedâr olan Mustafa'nın vefatı üzerine kardeşi İsmail atanmıştır.⁶³⁸ Rebiülahir 1129 (Mart-Nisan 1717) tarihinde tevliyeti evlada meşruta olan Cemaleddin Vakfı'nın mutasarrıfı Abdülvehhab'ın vefatı üzerine, kızı Satı Hatun mutasarrıf olmuştur.⁶³⁹ Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde Cemaleddin Evkafı'ndan almak üzere günlük bir akçe ile cüzhân ve günlük üç akçe ile yasin-i şerif tilavet eden Receb'in vefatı üzerine Abdullah Halife vazifelendirilmiştir.⁶⁴⁰ Safer 1160 (Şubat-Mart 1747) tarihinde Cemaleddin Evkafı'ndan almak üzere bir akçe vazife ile cüz-hân olan Abdürrahim vazifesinden çekilerek oğulları İsmail ve Ahmet'e berat verilmiştir.⁶⁴¹

5.1.2.4. Çerçi Turgud Evkafı

Hurufat Defteri kayıtlarında bahsedilen vakıflardan biri de Çerçi Turgud Evkafı'dır. Şaban 1118 (Kasım-Aralık 1706) tarihinde Çerçi Turgud Evkafı katibi Halil'in vefatı üzerine oğlu Hasan atanmıştır.⁶⁴²

5.1.2.5. Mevlevihâne Vakfı

Evladî vakıflardandır. Recep 1129 (Haziran-Temmuz 1717) tarihinde Mevlanazâdeye meşruta dekakin, mezraa, han ve hamamın tevliyeti atama ile evlad-ı vakıfdan Mehmed'e verilmiştir. Ve yine Mevlevihâne Vakfı'nın tevliyeti evlada meşruta olup, mutasarrıf Şerif İsmihan vefat etmiş, yerine Seyyid Mehmet atanmıştır.⁶⁴³

5.1.2.6. Mezaristan / Gûristân Vakfı (Gûrhâne)

Ramazan 1130 (Temmuz-Ağustos 1718) tarihinde Gûrhâne kabirlerinin duvarlarının tamiri için vakf olan dekakinin iaratını tahsil ve mahalline sarf etmek üzere cabilik hizmetine Mehmet atanmıştır.⁶⁴⁴ Safer 1131 (Aralık-Ocak 1718-

⁶³⁶ VAD, no:1107, s.88a.

⁶³⁷ **Gûristân:** Kabristan, mezarlık.

⁶³⁸ VAD, no:1107, s.92a.

⁶³⁹ VAD, no:1107, s.92ab.

⁶⁴⁰ VAD, no:1119, s.130a.

⁶⁴¹ VAD, no:1112, s.72a.

⁶⁴² VAD, no:1107, s.89a.

⁶⁴³ VAD, no:1107, s.92b.

⁶⁴⁴ VAD, no:1107, s.93a.

1719) tarihinde Gûrhâne mezarının iki akçe ile cabisi Mehmet'tir.⁶⁴⁵ Şaban 1135 (Mayıs-Haziran 1723) tarihinde Gûrhân Mezaristan'ı demekle ma'ruf mezaristanın iki akçe ile mütevellisi Seyyid Ahmet refinden, Mehmet atanmıştır.⁶⁴⁶ Rebiülevvel 1148 (Temmuz-Ağustos 1735) tarihinde Gûristan Evkafi'nin nezareti kimse üzerine olmayıp, iki akçe ile Süleyman Halife atanmıştır.⁶⁴⁷ Şaban 1153 (Ekim-Kasım 1740) tarihinde Gûrhâne Mezaristânı Evkafi'nin iki akçe ile Seyyid Ahmet'in vefatı üzerine müteveli olan Mehmet Halife'nin görevden çakilmesi üzerine, oğlu Ömer Halife atanmıştır.⁶⁴⁸

5.1.2.7. Muhyiddin İbni Taceddin Evkafi

Evladî vakıflardandır. Zilkade 1135 (Ağustos-Eylül 1723) tarihinde Muhyiddin ibn-i Taceddin, cüz-i şerif tilaveti için vakf eylediği iki kıt'a bağçenin ğallası⁶⁴⁹ izdiyadından almak üzere iki akçe ile her gün bir cüz-i şerif tilavet etmek üzere İbrahim bin Hacı Abdi atanmıştır.⁶⁵⁰

5.1.2.8. Niğmetullah Vakfı

Niğmetullah ve Sultan Alaaddin vakfı olarak anılmaktadır.⁶⁵¹ Cemaziyelevvel 1136 (Ocak-Şubat 1724) tarihinde Karahisar-ı Sahib'de vaki Niğmetullah Evkafi'ndan almak üzere günlük iki akçe ile Enbiya-i Mürselinin ruh-ı şerifleri için Kur'an-ı Azîmüşşan tilavet eden Receb'in vefatı üzerine Mehmed Halife vazifelendirilmiştir.⁶⁵² Cemaziyelahir 1185 (Eylül-Ekim 1771) tarihinde Niğmetullah Vakfının günde iki akçe ile mütevellisi olan Hüseyin bilâ velet (çocuksuz olarak) vefat etmiş, yerine ana-baba bir kardeşi Abdullah bin İsmail atanmıştır.⁶⁵³ Recep 1189 (Ağustos-Eylül 1775) tarihinde Niğmetullah Vakfı'nın mütevellilik vazifesi iki akçe ile Mahmud ve Abdürrahim kardeşlere müşterek olarak verilmiştir.⁶⁵⁴ Rebiülahir 1234 (Ocak-Şubat 1819) tarihinde

⁶⁴⁵ VAD, no:1107, s.93a.

⁶⁴⁶ VAD, no:1107, s.95a.

⁶⁴⁷ VAD, no:1109, s.95b.

⁶⁴⁸ VAD, no:1109, s.100a.

⁶⁴⁹ **Ğalle:** Mahsül, varidat, zahire.

⁶⁵⁰ VAD, no:1119, s.129b.

⁶⁵¹ VAD, no:1107, s.92b.

⁶⁵² VAD, no:1119, s.130a.

⁶⁵³ VAD, no:1114, s.18a.

⁶⁵⁴ VAD, no:1216, s.20a.

Niğmetullah Vakfı'ndan almak üzere günlük bir akçe ile cüz-hân olan Mehmet oğlu Seyyid Yusuf vefat etmiş, boş kalan göreve oğlu Mehmet atanmıştır.⁶⁵⁵

5.1.2.9. Süleyman Efendi Evkafı (Süleyman Çavuş)

Safer 1132 (Aralık-Ocak 1719-1720) tarihinde Süleyman Çavuş Evkafı'ndan her hafta iki gün sa'im⁶⁵⁶ olmak üzere iki akçe ile mutasarrıf İbrahim üzerinden Halil adında biri gadr⁶⁵⁷ ederek görevi üzerine almış, tekrar İbrahim'e verilen görev, İbrahim'in görevden çekilmesi üzerine, Mehmed'e verilmiştir.⁶⁵⁸ Muharrem 1141(Ağustos-Eylül 1728) tarihinde Süleyman Efendi Evkafının evlediyyet üzere mütevellisi olan Hacı Mehmed'in vefatı üzerine birer akçe ile, kızları Ayşe ve Ayda vazifelendirilmiştir.⁶⁵⁹

5.2. VAKIF GÖREVLİLERİ

5.2.1. Câbi

Tahsildar anlamına gelen câbi; cizye, haraç ve vakıf gelirlerini toplayan kişiler için kullanılan arapça bir kelimedir.⁶⁶⁰ Cemaziyelevvel 1117 (Ağustos-Eylül 1705) tarihinde Otpazarı Camii'nde cabi olan Hacı Hüseyin üzerinden Şaban almış, naib arzıyla vazife Hacı Hüseyin'e verilmiştir.⁶⁶¹ Rebiülevvel 1139 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Kasım Paşa cami vakfının bir akçe ile câbisi olan İsmail vefat etmiş, yerine İbrahim oğlu Mustafa atanmıştır.⁶⁶² Muharrem 1232 (Kasım-Aralık 1816) tarihinde Cami-i Kebir Mahallesi Vakfı'nın tamir gelirlerinden almak üzere günlük dört akçe ile câbisi olan Hayrullah oğlu Abdil'in vazifesinden çakilmesiyle yerine Sarızâde Hacı Mustafa atanmıştır.⁶⁶³ Safer 1136 (Ekim-Kasım 1723) tarihinde Cemaleddin Vakfının günde iki akçe ile câbisi olan Recep vefat etmiş, yerine İsmail görevlendirilmiştir.⁶⁶⁴

⁶⁵⁵ VAD, no:555, s.36b.

⁶⁵⁶ **Sa'im:** Oruç tutan, oruçlu.

⁶⁵⁷ **Gadr:** Zulüm, merhametsizlik, haksızlık.

⁶⁵⁸ VAD, no:1107, s.93b.

⁶⁵⁹ VAD, no:1139, s.124a.

⁶⁶⁰ Pakalın, **a.g.e.**, s.253.

⁶⁶¹ VAD, no:1107, s.88b.

⁶⁶² VAD, no:1128, s.84b.

⁶⁶³ VAD, no:555, s.36a.

⁶⁶⁴ VAD, no:1119, s.129b.

5.2.2. Katip

Yazıcı, bitikçi. Resmi daire ya da büyük bir zatın maiyetinde yazı yazmakla mükellef memur.⁶⁶⁵ Şevval 1158 (Ekim-Kasım 1745) tarihinde Karahisar-ı Sahib Mahkemesi'nde katip olmadığı için Mutizâde Ahmet atanmıştır.⁶⁶⁶ Şaban 1195 (Temmuz-Ağustos 1781) tarihinde Karaman Mahallesi çeşmesi ve avarızının katibi olmayıp lazım olduğundan günde dört akçe ile kitabet-i mezkureye Ahmet bin Mustafa atanmıştır.⁶⁶⁷

5.2.3. Müteveli

Vakıf işlerinin şer'i hükümler ve vakfiye şartlarına uygun olarak idare edilebilmesi için görevlendirilen kişidir. vakıfta müteveli varsa tasarruf hakkı müteveliye aittir. Müteveli varken kadı tasarruf edemez.⁶⁶⁸ Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Hacı Abdi Mektebi'nde bir akçe ile müteveli Hacı Mehmet vefat etmiş, yerine Ali atanmıştır.⁶⁶⁹ Şaban 1150 (Kasım-Aralık 1737) tarihinde Cami-i Kebir'in mihrap akçesi para vakfının mütevellisi olmayıp, lazım olduğundan, imam el-Hac Mehmet Halife atanmıştır.⁶⁷⁰ Rebiülevvel 1182 (Temmuz-Ağustos 1768) tarihinde Zülâli Efendi Mescidi Vakfı'nın mütevellisi yoktur. Vakfa bir müteveli lazım olduğu için Abdürrahim oğlu Ahmet atanmıştır.⁶⁷¹

5.2.4. Naib

Vekil, kaim-makam, kadı vekili gibi anlamlara gelen naib, bir kazayı arpalık suretiyle üzerine alan kişinin yerine kadılık eden memura verilen unvandır.⁶⁷² Karahisar-ı Sahib naibleri; 1734 yılında Ali,⁶⁷³ 1734-35 yıllarında Seyyid Halil,⁶⁷⁴ 1735-36 yıllarında Eminzâde Mustafa,⁶⁷⁵ 1136-37 yıllarında Abdullah Serac-zâde,⁶⁷⁶ 1137 yılında Mu'ti-zâde Mehmet Efendilerdir. Cemaziyelevvel 1150 (Ağustos-Eylül 1737) tarihinde Kubbeli Mescidi'nde bir buçuk akçe ile müezzin

⁶⁶⁵ Sami, **a.g.e.**, s.1146.

⁶⁶⁶ VAD, no:1112, s.71a.

⁶⁶⁷ VAD, no:1111, s.56b.

⁶⁶⁸ Pakalın, **a.g.e.**, s.640.

⁶⁶⁹ VAD, no:1107, s.88b.

⁶⁷⁰ VAD, no:1109, s.97b.

⁶⁷¹ VAD, no:1125, s.30a.

⁶⁷² Sami, **a.g.e.**, s.1453.

⁶⁷³ VAD, no:1109, s.95a.

⁶⁷⁴ VAD, no:1109, s.95ab.

⁶⁷⁵ VAD, no:1109, s.96ab.

⁶⁷⁶ VAD, no:1109, s.97a.

olan Ali vefat etmiş, yerine oğlu Mehmet, Naib Mu'tizâde Mehmet arzıyla atanmıştır.⁶⁷⁷

5.2.5. Nâzır

Bir dairenin idaresinden sorumlu en yetkili memurdur. Vakıf mütevellisini denetleyip, vakıf işlerini kontrol eden görevlidir.⁶⁷⁸ Zilhicce 1116 (Mart-Nisan 1705) tarihinde Abdürrahim Efendi Camii Vakfı evkafının iki akçe ile nazırı Murad'ın hizmeti kesir (çok) olmağla izdiyad-ı vakıfdan müteveli arzı ile, iki akçe zam yapılmıştır.⁶⁷⁹ Rebiülevvel 1139 (Ekim-Kasım 1726) tarihinde Kayalı Mahallesi Mescid-i Şerifi vakfının nazırı olmayıp lazım olmağla İbrahim Halife atanmıştır.⁶⁸⁰ Cemaziyelahir 1182 (Ekim-Kasım 1768) tarihinde Gûristân Vakfı'nın günde iki akçe ile nazırı olan Süleyman'ın vazifesini bırakması üzerine Ömer atanmıştır.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ VAD, no:1109, s.97b.

⁶⁷⁸ Öntuğ, **a.g.m.**, s.1086.

⁶⁷⁹ VAD, no:1107, s.88b.

⁶⁸⁰ VAD, no:1128, s.84b.

⁶⁸¹ VAD, no:1125, s.30a.

SONUÇ

M.Ö. 3000 yıllarından itibaren yerleşimin yoğunlaştığı Afyonkarahisar şehri bir çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır ve bu medeniyetlerin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Osmanlı döneminde ise en önemli gelişme, XV. yüzyılda Umur Bey, Gedik Ahmet Paşa ve Kasım Paşa Külliyesi'nin yapılmasıyla yaşamıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında diğer Osmanlı şehirlerinin karakteristik özelliklerine benzer şekilde gelişme göstermiştir. XVIII. yüzyılda gelişim bu şekilde devam etmiştir. Camiler, mescitler, hanlar, çarşılar, medreseler gibi unsurlar bu yapılanmanın içindedir.

Çalışılan dönemde Afyonkarahisar'ın 30'dan fazla mahallesi, 48 civarında cami ve mescidi, 13 adet eğitim kurumu, 17 adet tekke ve zaviyesi, çarşı, Pazar ve esnaf grubu, hamam ve çeşmeleri tespit edilmiştir. Mahallelerinin avarız vakfı bulunmaktadır, cami ve mescitlerinde çeşitli meslek gruplarından görevliler naip arzu ile atanmaktadır. Atamalarda görevini bırakan ya da vefat eden kişinin yerine varsa oğlu, torunu, kardeşi ya da kardeşinin çocukları atanmaktadır. Eğer bunlardan biri yoksa o zaman görev başkasına verilmektedir.

Görevi elinden zorla alınan kişiler de bulunmaktaydı. Bazı kişiler hakkı olmadığı halde kendi üzerine berat alabilmekteydi. Ancak bu duruma itiraz edilmesi halinde naib tarafından görev asıl sahibine verilmekteydi. Vakıflar sadece erkeklere ait değildi. Aynı zamanda kadınlara ait vakıflar da bulunmaktaydı. Yine evlada meşruta olan bazı vakıflar sadece erkek evlatlara bırakılırken bazıları erkek kız ayrımı yapman tüm evlatlarına bırakılmaktaydı.

Cami, mescit, medrese, çeşme, zaviye, mektep, medrese gibi kurumların taşmırı için çeşitli vakıflar bulunmaktaydı. Sebze bağçeleri ve dükkan gelirleri bunlardan bazılarıdır. Ayrıca görevlilerin ücretleri de yine bu vakıfların gelirlerinden ya da hayır sahiplerinin vakf ettiği paralardan karşılanılmaktaydı. Ücretler genellikle günlük olarak alınmaktaydı.

Vakıflar hayri vakıflar, evladî vakıflar ve avarız vakıflar olarak görülmektedir. Hayri vakıflar tamamen Allah rızası için olan vakıflardır. Evladî vakıflar ise vakf eden kişinin bir nevi kendi ailesinin geleceğini temin etmek için

kurulan vakıflardır. Bunların idare hakkı ve gelirleri vakf eden kişinin şart koştığı kişilere aittir. Avarız vakıflar da, mahallenin avarız vergilerine yardımcı olması için varlıklı kişiler tarafından kurulan vakıflardır. Avarız vakıflarının gelirleri mahallede bulunan yapıların ihtiyaçları için de kullanılmaktaydı.

Vakıfların başında bir mütevellî bulunur, mütevellîlik görevinde öncelik mahalle halkınındır. Eğer mahallede ikamet edenlerden mütevellîlik hizmetine talip olan olmazsa o zaman görev başka mahalleden isteyen birine verilmekteydi. Mütevellîlerin vazifesi vakfın parasını zarara uğratmadan işletmekti. Cami, mescit ve çeşmeler için çeşitli vakıflar bulunmaktaydı. Vakıf yapanlar arasında kadınlar da vardır.

Dini kurumlarda ve eğitim kurumlarında çalışanlar naip arzı ile atanmaktaydı. Görev değişikliğinde bazı usulsüzlükler yaşanabilmekteydi. Babasından boş kalan göreve imam olacak kişinin elinden usulsüzlükle görevi başka biri alabiliyordu. Fakat naipler bunları düzelterek görevi gerçek sahibine iade ediyorlardı.

Afyonkarahisar'da esnaf grupları da yaygın olarak görülmektedir. Özellikle debbağlık ileri seviyededir. Bunun yanında Evliya Çelebi de saraçhânesinin ileri düzeyde olduğundan bahsetmektedir. Esnaf gruplarının başında şeyhler bulunmaktadır.

Afyonkarahisar şehri coğrafi konumunun da vermiş olduğu etkiyle Osmanlı'nın önemli şehirlerinden biri olmuştur.

EKLER

Resim 1: VGM Defter _01107_00092

Resim 2: VGM Defter_01107_00089

Resim 3: VGM Defter_01112_00073

Resim 4: VGM defter_01216_00019

Resim 5: VGM Defter_01113_00025

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Belgeleri: 554, 555, 557, 1081, 1107, 1108, 1109, 1110, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1119, 1125, 1128, 1139, 1140, 1142,1181, 1216.

II. KİTAPLAR

Afyon İl Yıllığı 1967, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1968.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff),C:IX, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Gönçer, Süleyman. *Afyon İli Tarihi*, C:1, İzmir: Karınca Matbaacılık ve Ticaret Şirketi, 1971.

Karazeybek, Mustafa, Zelkif Polat ve Yusuf İlgar. *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, C:I, Ankara: İleri Ofset Matbaacılık, 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.

Yılmaz, Özer, Mustafa Karazeybek, Özer Küpeli ve Yusuf İlgar. *Anılarda Afyonkarahisar*, Haz. Muzaffer Uyan, Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Basım Yılı Yok.

III. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

Avcı, Casim. “Nâib”, *DİA.*, C:32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, ss.311-312.

Baktır, Mustafa. “Hutbe”, *DİA.*, C:18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, ss.425-428.

Beydilli, Kemal. “İmam”, *DİA.*, C:22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, ss.181-186.

Emecen, Feridun. “Afyonkarahisar”, *DİA.*, C:1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, ss.443-446.

İpşirli, Mehmet. “Duâgû”, *DİA.*, C:9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, ss.541-542.

- İpşirli, Mehmet. “Nâib”, *DİA.*, C:32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, ss.312-313.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâtip”, *DİA.*, C:25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, ss.49-52.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Müezzin”, *DİA.*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, ss.491-496.
- Özmen, İsmail. “Kayyum”, *DİA.*, C: 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, ss.107-108.
- Tekin, Zeki. “Saraçhane”, *DİA.*, C:36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, ss.111-113.
- Yazıcı, Tahsin, Mehmet İpşirli. “Ferrâş”, *DİA.*, C:12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, ss.408-409.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”, *DİA.*, Cilt:42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, ss.479-486.
- Yel, Ali Murat-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mahalle”, *DİA.*,C:27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, ss.323-326.

IV. MAKALE VE BİLDİRİLER

- Akbulut, İhsan. “Osmanlı Devleti’nde Adalet Düzeni”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C-S:IV-1/2, 2000, 221-256.
- Akcüre, Ülkü. “Türklerde Temizlik, Hamam Kültürü ve Afyonkarahisar Hamamları”, *Taşpınar*, S:13, Aralık 2014, ss.50-53.
- Bayar, Muharrem. “Afyonkarahisar ve Bolvadin’de İslâmi Dönem Kitabeleri”, *Taşpınar*, S:9, Aralık 2012, ss.50-54.
- Bayartan, Mehmet. “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C-S:X-1, 2008, ss.157-175.
- Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C-S:3-5, 2005, ss.417-439.
- Ertem, Adnan. “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar” *Vakıflar Dergisi*, S:36, 2011, ss.25-65.

- Genca, Elif. “Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C-S: LXXII -1, 2014, ss.531-554.
- Güneş, Mehmet. “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı ve Karahisar-ı Sahib Menzilleri”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C-S:X-3, 2008, ss.35-64.
- Ocak, A. Yaşar. “Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *Vakıflar Dergisi*, S:12, 1978, ss.247-269.
- Öntuğ, M. Murat. “Hurufat Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Kurumları (1702-1824)” *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, S:3, Afyon 1999, ss.149-171.
- Öntuğ, M. Murat. “Nevşehir Kazasının Eğitim, Dini ve Sosyal Yapıları (1700-1800)”, Ed: Adem Öger, *I. Uluslararası Nevşehir Sempozyumu 16-19 Kasım 2011*, Cilt: IV, Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi Yayınları 2, 2012, ss.423-450.
- Öntuğ, M. Murat “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Damat İbrahim Paşa’nın Nevşehir’deki Vakıf Eserlerinin Durumu Hakkında”, *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, Aralık 2016, ss.1076-1114.
- Söylemez, Faruk. “Riştanzade Ömer Paşa’nın Besni’deki Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S:40, Aralık 2013, ss.87-98.
- Şahin, Gürsoy. “XVII.Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisâr Sancağının İdarî ve Fizikî Yapısı (554 Numaralı Afyon Şer’iyye Sicilli’ne Göre), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XVII, S:2, Aralık 2002, ss.39-57.
- Yıldırım, M. Zahit. “Avarız Defterleri ve 2567 Numaralı Avarız Defterine Göre XVII-XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib Sancağı’nın Sandıklı, Çola-âbâd ve Karamık Kazaları”, *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Afyon Belediyesi Yayını, 2003, ss.581-608.

V. TEZLER

- Çınar, Zehra. “Hurufat Defterleri’ne Göre Seferihisar-ı Günyüzü Kazası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2009.

- Karaman, Sami. “Afyonkarahisar Hamamları” *Selçuk Üniversitesi*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2013.
- Karazeybek, Mustafa. “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Afyonkarahisar Şehri: Fiziki, Sosyalve Ekonomik Yapı İncelemesi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2011.
- Yıldırım, M. Zahit. “Karahisar-ı Sahib Sancağı’nın İdarî, Sosyal ve Ekonomik yapısı (1720-1750)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2003.

VI. İNTERNET ADRESLERİ

İlin Adının Kaynağı, <https://afyon.ktb.gov.tr/TR-63436/tarihce.html>, [20 Mart 2019].